

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ВОЛИНСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ЛЕСІ УКРАЇНКИ**

Кафедра української мови та лінгводидактики

На правах рукопису

ДЗЕБЛЮК СОФІЯ ВІТАЛІЇВНА

**РАНЖУВАННЯ ТА СЕМАНТИКО-ГРАМАТИЧНІ ОЗНАКИ
ЗАЙМЕННИКІВ У ЛІНГВОДИДАКТИЧНОМУ ВИМІРІ**

Спеціальність: 014 Середня освіта (Українська мова і література)

Освітньо-професійна програма «Середня освіта. Українська мова та література.
Світова література»

Робота на здобуття другого (магістерського) рівня

Науковий керівник:

КОСТУСЯК НАТАЛІЯ МИКОЛАЇВНА,

доктор філологічних наук, професор

РЕКОМЕНДОВАНО ДО ЗАХИСТУ

Протокол № 6

засідання кафедри української мови та лінгводидактики
від 18 листопада 2025 р.

Завідувач кафедри

(_____) Н. М. Костусяк

ЛУЦЬК – 2025

Анотація

Дзеблюк С. В. *Ранжування та семантико-граматичні ознаки займенників у лінгводидактичному вимірі.*

У магістерській роботі запропоновано цілісний і багатоаспектний аналіз займенників, виконаний із залученням елементів нових концепцій та з проєкцією на лінгводидактичний вимір; визначено семантичні параметри, морфологічні ознаки, синтаксичну своєрідність указаних слів, засвідчених у науково-популярному виданні І. Вихованця «Розмовляймо українською» (Вихованець 2012). Укладений корпус фактичного матеріалу загалом і той, що виявляє стосунок до вторинних синтаксичних виявів, схарактеризовано з акцентом на методику їхнього навчання в закладах загальної середньої освіти.

У роботі розв'язано такі завдання: 1) схарактеризовано теоретико-методологічну основу вивчення займенникових слів, проаналізовано найпоширеніші дискусійні концепції щодо визначення місця займенників у частиномовній системі, принципи дослідження та питання функційної співвідносності зазначених мовних одиниць з іншими класами слів; 2) з'ясовано функційно-семантичну та морфологічну своєрідність ужитих у досліджуваних текстах займенників, описано їх із проєкцією на первинну та вторинну синтаксичну роль; 3) проаналізовано обсяг і форми репрезентації теоретичного матеріалу та практичних завдань у найвідоміших підручниках з української мови для шостого класу; 4) визначено сукупність традиційних та інноваційних методів, скерованих на якісне опанування значеннєвих розрядів займенників; 5) зацентовано на особливостях формування граматичних і правописних компетентностей учнів під час навчання займенників.

Подані в магістерській роботі теоретичні положення, фактичний матеріал і систему практичних завдань можна використати в професійній діяльності вчителя-філолога, у науковій і навчально-методичній роботі бакалаврів і магістрів, які здобувають фах учителя української мови та літератури.

Ключові слова: займенник, рід, число, відмінок, синтаксична роль, член речення, лінгводидактика, метод.

Summary

Dzeblyuk S. V. The Hierarchy and Semantic-Grammatical Features of Pronouns in the Linguodidactic Dimension.

The master's thesis offers a comprehensive and multifaceted analysis of pronouns, carried out with the application of elements of new linguistic concepts and projected onto the linguodidactic dimension. The study defines the semantic parameters, morphological features, and syntactic specificity of these words, as attested in I. Vykhovanets' popular-science publication "*Let Us Speak Ukrainian*" (Vykhovanets 2012). The compiled corpus of factual material, including that related to secondary syntactic manifestations, is characterized with particular emphasis on the methodology of teaching pronouns in general secondary education institutions.

The research addresses the following tasks: 1) to characterize the theoretical and methodological foundations of studying pronominal words, analyze the most common scholarly debates regarding the classification of pronouns within the parts-of-speech system, the principles of their study, and the issue of functional correlation with other word classes; 2) to establish the functional-semantic and morphological specificity of pronouns used in the analyzed texts, with projection onto their syntactic role and transpositional manifestations; 3) to analyze the scope and forms of representation of theoretical material and practical exercises in the most widely used Ukrainian language textbooks for the sixth grade; 4) to determine a set of traditional and innovative methods aimed at effective mastery of the semantic categories of pronouns; 5) to emphasize the peculiarities of forming students' grammatical and orthographic competences in the process of teaching pronouns.

The theoretical principles, factual material, and system of practical tasks presented in the thesis can be applied in the professional activity of language teachers, as well as in the academic and methodological work of bachelor's and master's students specializing in Ukrainian language and literature teaching.

Keywords: pronoun, gender, number, case, syntactic role, sentence element, linguodidactics, method.

Зміст

ВСТУП	5
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЙНІ ОСНОВИ ВИВЧЕННЯ ЗАЙМЕННИКОВИХ СЛІВ	10
1.1. Місце займенників в українській частиномовній системі: дискусії та аргументи	10
1.2. Категорійна співвідносність займенникових слів з іншими самостійними частинами мови	12
1.3. Значеннєва параметризація займенників	14
1.4. Морфологічна своєрідність та синтаксичні ознаки спеціалізованих і транспонованих займенникових форм	22
Висновки до розділу 1	27
РОЗДІЛ 2. ЗАЙМЕННИКОВІ СЛОВА В УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ: ЛІНГВОДИДАКТИЧНИЙ АСПЕКТ	29
2.1. Займенник у шкільному курсі української мови: аналіз підручників ...	29
2.2. Роль традиційних та інноваційних методів в опануванні значеннєвих розрядів займенників	33
2.3. Формуванні граматичних і правописних компетентностей учнів під час вивчення займенників	39
Висновки до розділу 2	44
ВИСНОВКИ	46
СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ	50
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	58
ДОДАТКИ	59

ВСТУП

До низки обговорюваних питань, що досі не втратили статусу актуальних, належить удосконалення процесу вивчення частин мови в закладах загальної середньої освіти. Опанування лексико-граматичних класів слів цілком відповідає засадничим ідеям, які висловили І. Кучеренко й М. Пентилюк: «Зміст мовної освіти спрямований на створення оптимальних умов підвищення ефективності навчально-виховного процесу задля формування освіченої, креативної, самодостатньої, духовно багатой мовної особистості учня, розвитку його природних здібностей, реалізації власного пізнавально-творчого потенціалу» [Кучеренко, Пентилюк 2022, с. 4]. Як відомо, шкільний курс української мови ґрунтується на наукових принципах її дослідження. Результати наукового пошуку мовознавців з огляду на вікові особливості учнів віддзеркалено в підручниках для відповідного класу закладів загальної середньої освіти. Зорієнтованість на вказаний аспект спонукає до визначення рівня опрацювання проблеми, пов'язаної з вивченням частин мови, окресленням критеріїв їхнього виділення, принципів внутрішньої диференціації, категорійної специфіки та функційних особливостей у сучасній лінгвістичній парадигмі. Така інформація буде цікавою для здобувачів середньої освіти, особливо з профільним навчанням філологічного напрямку. На думку І. Вихованця, частини мови є «найпродуктивнішим засобом систематизації слів» [Граматика 2017, с. 24]. Науковці зазвичай розв'язують порушені проблеми в проєкції на дихотомію *традиція – новаторство*, відповідно до чого десятикомпонентній системі частин мови, описаній з акцентом на формальні параметри, протиставляють іншу кількість лексико-граматичних класів слів, часто побудовану на пріоритетності змістових характеристик. Проте неоднотайність лінгвістів не применшує важливості порушеного питання: «Частини мови, незважаючи на виділювану дослідниками в тій самій мові різну їхню кількість і вагання у принципах їх виокремлення, посідають у граматиці стабільне в теоретичному плані й ґрунтовне місце з-поміж інших одиниць та категорій» [Граматика 2017, с. 24].

Найвідомішою й усталеною є класифікація, що нараховує десять частин мови, серед яких шість повнозначних (іменник, прикметник, числівник, займенник, дієслово, прислівник), три службових (прийменник, сполучник, частка) і вигук, який «посідає проміжне місце як клас слів, що слугує для вираження (не називання) почуттів і волі» [Плющ 2010, с. 86]. Така кількість лексико-граматичних класів слів віддзеркалена й у підручниках для шостого й сьомого класів закладів загальної середньої освіти [Голуб, Горошкіна 2023; Голуб, Горошкіна 2024; Заболотний, Заболотний 2023; Заболотний, Заболотний 2024; Семеног, Калинич, Дятленко, Білясник, Волницька 2023; Семеног, Калинич, Дятленко, Білясник, Гапон 2024; Онатій, Ткачук 2024; Онатій, Ткачук 2025]. У класифікаційній сітці І. Кучеренка перебуває сім частин мови: іменник, прикметник, числівник, дієслово, прислівник, частка, сполучник [Кучеренко 2003, с. 144–150]. «П'ять частин мови в такій ієрархії: іменник і дієслово як центральні частини мови і прикметник, числівник та прислівник як периферійні частини мови» виділяє І. Вихованець [Граматика 2017, с. 25]. Подані концепції дають змогу стверджувати, що групу слів, яким у сучасній лінгвоукраїністиці надають різного статусу, формують займенники. З одного боку, їх виділяють в окрему частину мови, а з іншого – кваліфікують як такі, що «не становлять окремішнього частиномовного класу, хоч і вирізняються певною специфічністю» [Граматика 2017, с. 36].

Суперечливість у кваліфікації займенників, відсутність специфічних категорійних ознак та власного синтаксичного закріплення й водночас важлива роль цих одиниць у мовленні увиразнюють їхню своєрідність в українській граматичній системі та спонукають науковців до нових наукових досліджень. Займенникові слова потрапили до сфери зацікавлень багатьох лінгвістів. У загальнокатегорійній площині їх розглянули І. Вихованець [Граматика 207, с. 36–37, 225–251, 297–317, 361–363], В. Горпинич [Горпинич 2004, с. 135–156], В. Ожоган [Ожоган 1997], М. Плющ [Плющ 2010, с. 221–241] та ін. Займенники як засоби вираження категорії означеності / неозначеності схарактеризувала І. Дудко [Дудко 2011]. Н. Дзюман зосредила увагу на синтаксичній своєрідності

мовних одиниць з узагальнено-вказівним значенням, зацентрувала на їхньому функційному вияві в предикативній позиції [Дзюман 2011а], у ролі суб'єктної [Дзюман 2012а], адресатної [Дзюман 2011], локативної [Дзюман 2012], інструментальної [Дзюман 2013] синтаксем. Г. Волчанська схарактеризувала займенникові слова в аспекті темо-ремного членування [Волчанська 2003а] й окреслила їхні функційні особливості в структурі тексту [Волчанська 2000; Волчанська 2001; Волчанська 2001а; Волчанська 2002; Волчанська 2003; Волчанська 2003б; Волчанська 2003в]. В. Ожоган [Ожоган 2000; Ожоган 2004] і Н. Дзюман [Дзюман 2014] розглянули займенники з огляду на транспозиційно-модифікаційні процеси. У площині лінгводидактики займенники зазвичай аналізують фрагментарно, описуючи методику навчання морфології української мови [Методика 2005, с. 205–216; Практикум 2011, с. 143–156], технології сучасного уроку [Кучеренко, Пентилюк 2022, с. 266, 290, 302] та ін. Особливостям вивчення цієї частини мови в закладах загальної середньої освіти присвятили увагу Г. Дмитренко [Дмитренко 2000], Є. Гопштер [Гопштер 2008] та ін.

Актуальність теми. Хоч окреслена проблематика лінгвістичних праць багатовекторна й скерована на визначення місця займенникових слів у граматичній системі, дослідження їхньої внутрішньої структури, морфологічної спеціалізації, парадигми, функційного навантаження, первинної синтаксичної ролі й вторинних виявів, що віддзеркалюють переміщення займенників в інші частиномовні класи слів, зокрема й службові, проте вона не претендує на статус вичерпно вивченої й остаточно розв'язаної. Видається доцільним з'ясувати особливості опанування граматичних ознак займенників і їхньої синтаксичної поведінки на матеріалі текстів одного автора. На часі потреба опису зазначених мовних одиниць у площині лінгводидактики, адже отримані в шостому класі знання потрібні будуть під час навчання української мови в старших класах. Усе це окреслює *актуальність пропонованого дослідження*.

Наукову новизну магістерської роботи увиразнює цілісний і багатоаспектний аналіз займенників, виконаний із залученням елементів нових

концепцій та з проєкцією на лінгводидактичний вимір; визначення семантичних параметрів, морфологічних ознак, синтаксичної своєрідності указаних слів на матеріалі мовознавчих етюдів І. Вихованця. Укладений корпус фактичного матеріалу загалом і той, що виявляє стосунок до вторинних синтаксичних виявів, схарактеризовано з акцентом на методику їхнього навчання в закладах загальної середньої освіти.

Мета й завдання дослідження. *Мета магістерської роботи* – у контексті лінгводидактики описати семантичні, морфологічні та синтаксичні ознаки займенникових слів, засвідчених у науково-популярному виданні І. Вихованця «Розмовляймо українською» (Вихованець 2012); окреслити комплекс методів та укласти систему практичних завдань, скерованих на продуктивне опанування займенників здобувачами загальної середньої освіти.

На досягнення мети скеровані такі *завдання*:

1) схарактеризувати теоретико-методологічну основу вивчення займенникових слів, проаналізувати найпоширеніші дискусійні концепції щодо визначення місця займенників у частиномовній системі, принципи їхнього дослідження та питання функційної співвідносності з іншими класами слів;

2) з'ясувати функційно-семантичну та морфологічну своєрідність ужитих у досліджуваних текстах займенників, описати їх із проєкцією на закріплену синтаксичну роль і вторинні вияви;

3) проаналізувати обсяг і форми репрезентації теоретичного матеріалу та практичних завдань у найвідоміших підручниках з української мови для шостого класу;

4) визначити сукупність традиційних та інноваційних методів, скерованих на якісне опанування значеннєвих розрядів займенників;

5) зацентувати на особливостях формування граматичних і правописних компетентностей учнів під час вивчення займенників.

Об'єкт дослідження – займенник у сучасній українській мові.

Предмет дослідження – семантичні, морфологічні та синтаксичні ознаки займенникових слів, форми й методи їхнього опанування в закладах загальної середньої освіти.

Методи дослідження. Досягненню мети та розв’язанню сформульованих завдань посприяли такі методи й прийоми: *описовий*, що став основою для визначення кваліфікаційних ознак займенникових слів і дав змогу систематизувати й схарактеризувати наукові здобутки з граматики та методики вивчення займенника в закладах загальної середньої освіти; *структурний*, за допомогою якого з’ясовано специфіку опанування семантичних, морфологічних та синтаксичних ознак займенників, встановлено кореляцію займенникових слів з іншими частинами мови, що забезпечило цілісність аналізу; *компонентного аналізу*, скерованого на окреслення сукупності значеннєвих відтінків, репрезентованих займенниками; *функційного аналізу*, мета якого – вияв функційних особливостей займенникових слів у різних контекстуальних ситуаціях; *комплексного аналізу*, завдяки чому вдалося описати займенникові слова в контексті граматики та лінгводидактики; *наскрізного виписування*, використання якого забезпечило укладання картотеки фактичного матеріалу й об’єктивність висновків.

Матеріалом дослідження послуговувало науково-популярне видання І. Вихованця «Розмовляймо українською» (Вихованець 2012), із якого дібрано й проаналізовано понад 600 реченнєвих конструкцій із займенниками.

Практичне значення одержаних результатів. Подані в магістерській роботі теоретичні положення, фактичний матеріал і систему практичних завдань можна використати в професійній діяльності вчителя-філолога, у науковій і навчально-методичній роботі бакалаврів і магістрів, які здобувають фах учителя української мови та літератури.

Апробація результатів та публікації. Результати дослідження викладено на секційному засіданні Фестивалю науки, що відбувся у Волинському національному університеті ім. Лесі Українки (м. Луцьк, 12–16 травня 2025 р.), а також у статті «Опанування функційно-категорійних ознак займенникових слів у ЗЗСО» [Дзеблук 2025].

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЙНІ ОСНОВИ ВИВЧЕННЯ ЗАЙМЕННИКОВИХ СЛІВ

1.1. Місце займенників в українській частиномовній системі: дискусії та аргументи

Невід’ємною частиною проблеми, пов’язаної з класифікацією частин мови, є визначення диференційних ознак і кількості виділених на їхній основі лексико-граматичних груп слів. Наявністю чітко окреслених критеріїв вирізняється дефініція аналізованого поняття, запропонована І. Вихованцем: «Частини мови – це найбільші морфологічні класи слів, яким притаманні такі чотири ознаки: 1) узагальнене (категорійне) значення, абстраговане від конкретних лексичних значень слів; 2) структура морфологічних категорій; 3) система форм словозміни або її відсутність; 4) спільність синтаксичних функцій» [Грамматика 2017, с. 25]. На переконання В. Горпинича, морфологічні ознаки хоч і є важливим принципом кваліфікації лексико-граматичного розряду слів, проте структурні параметри морфологічних категорій не входять до складу провідних принципів. Натомість науковець бере до уваги дериваційні характеристики мовних одиниць. Зазначені критерії віддзеркалені у визначенні лінгвіста: «Частини мови – граматичні класи (групи) слів, що розрізняються категоріальним значенням, притаманними їм морфологічними ознаками, синтаксичними властивостями в складі словосполучень та речень і за суфіксами» [Горпинич 2004, с. 21]. Формулюючи дефініцію *частини мови*, І. Кучеренко зацентрував увагу на одному критерієві: «Частини мови – це клас слів, об’єднаних спільністю в реальному значенні, яке узагальнено відображає предмети чи явища матеріального світу (включаючи психічну діяльність) в їх усвідомленні колективом, що говорить певною мовою» [Кучеренко 2003, с. 141]. Звісно, наведені теоретичні положення не охоплюють усіх інтерпретацій угруповань слів, проте вказують на наявність різнотлумачень й увиразнюють складність порушеної проблеми.

Від сукупності класифікаційних ознак, які лінгвісти вважають пріоритетними для виділення частин мови, залежить визначення статусу займенникових слів. На думку І. Вихованця, «вони можуть бути лише складником (підкласом) усередині чотирьох частиномовних класів – іменника, прикметника, числівника та прислівника» [Граматика 2017, с. 36]. За спостереженнями І. Кучеренка, мовні одиниці на зразок *він, вона, воно, хто, що, я* належать до іменників, оскільки в їхньому значенні «дається узагальнена вказівка на те, що йдеться про предмет» [Кучеренко 2003, с. 147]. Називаючи займенникові форми атрибутивного різновиду *такий, кожний самий, цей* та ін. прикметниками, дослідник стверджує, що вони «узагальнено вказують на ознаку без будь-якої якісної визначеності» [Кучеренко 2003, с. 148]. Здатність виражати узагальнено-вказівну кількісну семантику слугує передумовою зарахування слів *стільки, скільки* до групи числівників [Кучеренко 2003, с. 145]. Відсутність займенників у класифікаційній сітці окремих частин мови зумовлена тим, що вони позбавлені ознак, характерних суто для цього лексико-граматичних класу. Корелюючи з іменниками, прикметниками й числівниками (за спостереженнями І. Вихованця ще й із прислівниками), мовні одиниці аналізованого різновиду дублюють категорійну специфіку цих частин мови.

Принагідно додамо, що в сучасній лінгвоукраїністиці науковці послуговуються різними термінами на позначення слів з узагальнено-вказівним значенням. Окрім традиційного поняття *займенник* та його еквівалентної сполуки *займенникове слово*, термінологійну палітру доповнюють *прономінатив, промінативне слово* [Ожоган 2000а; Ожоган 2004], *займенниковий іменник, займенниковий прикметник, займенниковий числівник, займенниковий прислівник* [Граматика 207, с. 36–37, 225–251, 297–317, 361–363].

Отже, у сучасній лінгвістичній парадигмі пріоритетним є виділення частин мови на основі комплексу критеріїв, зорієнтованість на який лежить в основі надання займенникам різного статусу. Традиційно їх вважають окремим класом слів, хоч поряд із цим тлумаченням науковці висловлюють припущення

про належність зазначених мовних одиниць до іменників, прикметників, числівників, а почасти навіть прислівників.

1.2. Категорійна співвідносність займенникових слів з іншими самостійними частинами мови

Своєрідність займенників увиразнює їхня семантика та система категорійних ознак. Узагальнено-вказівна роль цих мовних одиниць найяскравіше представлена поза контекстом, адже, беручи роль у реалізації певних мовленнєвих ситуацій, аналізовані слова набувають конкретизації, вони слугують значеннєвими еквівалентами тих мовних одиниць, які заступають. На переконання В. Горпинича, «визначальною особливістю семантики займенників є її абстрактний характер. Займенникам властива невизначеність предметного значення кореня, відсутність номінативних відношень, надзвичайно широке і загальне значення, що й формує абстрактний характер їх семантики» [Горпинич 2004, с. 137]. Змістові характеристики займенників пов'язані з узагальненою вказівкою на предмети, ознаки, кількість, що слугує передумовою співвідношення займенників відповідно з іменниками, прикметниками та числівниками [Горпинич 2004, с. 137]. Схожі міркування висловлює М. Плющ, зазначаючи, що «займенникові слова поділяються на: 1) узагальнено-предметні (іменникові); 2) узагальнено-якісні (прикметникові); 3) узагальнено-кількісні (числівникові)» [Плющ 2010, с. 227].

У науковій літературі менш поширеною є думка про те, що займенники не ставлять самостійного класу слів. Дотримуючись такої концепції, лінгвісти розподіляють ці мовні одиниці між іменниками, прикметниками й числівниками [Кучеренко 2003, с. 145] або іменниками, прикметниками та прислівниками [Безпояско, Городенська, Русанівський 1993, с. 3]. Не вбачає потреби кваліфікувати займенники як окрему частину мови й І. Вихованець, висловлюючи міркування про те, що вони структурують чотири класи слів – іменник, прикметник, числівник та прислівник [Граматики 2017, с. 36].

В адресованих шестикласникам підручниках займенник розглянуто як окрему частину мови, що «вказує на особу, предмет, ознаку, кількість, але не називає їх» [Заболотний, Заболотний 2024, с. 220]. Наголошення на таких семантичних параметрах дає підстави стверджувати про співвідносність аналізованих слів з іменниками, прикметниками та числівниками. У рубриці «Підказка» А. Онатій та В. Ткачук зазначають: «Займенник – замість іменника, прикметника, числівника, тобто він заміщує ці частини мови, щоб пов'язати речення й допомогти уникнути повторів» [Онатій, Ткачук 2024, с. 230]. Схожі уточнення продають О. Семеног, О. Калинич, Т. Дятленко, М. Білясник, В. Волницька: «Займенники вживають у мовленні замість іменників, прикметників і числівників. Мають морфологічні ознаки цих частин мови, тобто можуть мати рід, число, відмінок. Виконують синтаксичну роль у реченнях тих самих членів речення, що й іменники, прикметники та числівники» [Семеног, Калинич, Дятленко, Білясник, Волницька 2023, с. 264].

Спорідненість займенників з іменниками увиразнює вказівка на предмет, здатність змінюватися за відмінками, обмежено мати число й рід, виконувати спеціалізовану синтактичну роль підмета чи додатка. Такі характеристики виявляють особові (*я, ми, ти, ви, він, вона, воно, вони*), зворотний (*себе*), частина питально-відносних (*хто, що*), заперечних (*ніхто, ніщо*), неозначених (*дехто, хто-небудь, абихто, хтось, щось, абищо, будь-що* та ін.) займенників.

До займенникових слів, що корелюють із прикметниками, належать присвійні (*мій, твій, ваш, наш, свій, їхній*), означальні (*сам, самий, кожен, кожний, інший, увесь, усякий, жоден, жодний*), частина вказівних (*цей, той, такий*), питально-відносних (*який, чий, котрий*), заперечних (*ніякий, нічий, нікотрий*), неозначених (*якийсь, який-небудь, абиякий, чийсь, будь-чий, абичий, котрийсь, котрий-небудь* та ін.) займенників. Їхню граматичну своєрідність окреслює змінюваність за родами, числами й відмінками та синтаксична роль узгодженого означення.

Узагальнено-кількісне значення реалізують займенники, що виявляють деякі спільні ознаки з кількісними числівниками, зокрема змінюваність

за відмінками й синтаксична роль підмета (якщо разом з іменником співвідносні з формами називного відмінка), додатка (у разі поєднання з іменниками й кореляції з формами знахідного відмінка), означення (у непрямих відмінках, крім знахідного). Такі ознаки характерні для обмеженої групи слів: *стільки, скільки, ніскільки, скількись, скільки-небудь, хтозна-скільки* та ін.

Отже, категорійні параметри займенників корелюють із категорійними ознаками співвідносних класів слів, до яких зараховують іменники, прикметники, числівники та прислівники. Більшість науковців, а також автори підручників, за якими навчаються здобувачі закладів загальної середньої освіти, у вказаній палітрі не виділяють прислівників. Категорійна спільність трьох груп займенників полягає в наявності категорії відмінка, відмінність становить синтаксична спеціалізація аналізованих мовних одиниць.

1.3. Значеннєва параметризація займенників

У підручниках з української мови для шостого класу розряди займенників за значенням зазвичай подано в таблиці, що вважаємо позитивним, адже таке розміщення матеріалу значно спрощує його запам'ятовування. Попри значну спільність, найвідоміші шкільні видання виявляють деяку відмінність в інтерпретації значеннєвих груп займенникових слів. Зокрема, Н. Голуб, О. Горошкіна [Голуб, Горошкіна 2023, с. 175], О. Заболотний, В. Заболотний [Заболотний, Заболотний 2023, с. 221], О. Семеног, О. Калинич, Т. Дятленко, М. Білясник, В. Волницька [Семеног, Калинич, Дятленко, Білясник, Волницька 2023, с. 268] розмежовують питальні й відносні займенники, натомість А. Онатій і Т. Ткачук об'єднують їх в одну групу питально-відносних займенникових слів [Онатій, Ткачук 2024, с. 232].

На значеннєві характеристики аналізованих мовних одиниць послідовно звертають увагу О. Заболотний та В. Заболотний [Заболотний, Заболотний 2023, с. 223, 225, 227, 228, 231, 235, 236, 238, 240]. Фрагментарно окреслюють змістові характеристики займенників А. Онатій і Т. Ткачук, зокрема вони акцентують увагу на функційно-семантичних параметрах присвійних [Онатій, Ткачук 2024,

с. 239], питально-відносних [Онатій, Ткачук 2024, с. 241], заперечних, неозначених [Онатій, Ткачук 2024, с. 244], вказівних, означальних [Онатій, Ткачук 2024, с. 249] займенників.

Семантичну своєрідність співвідносних з іменниками займенників увиразнює їхня узагальнена вказівка на особу, іншу істоту або предмет. На переконання О. Заболотного та В. Заболотного, «особові займенники вказують на того, хто говорить (*я, ми*), до кого говорять (*ти, ви*), або про кого говорять (*він, вона, воно, вони*)» [Заболотний, Заболотний 2023, с. 223]. Солідаризуючи з авторами, зауважимо, що особовий займенник *я* маркує мовця, який бере участь у комунікації. У досліджуваних етюдах І. Вихованця він засвідчений у контекстах про дії чи процеси, які реалізує сам автор: *Я маю... Я повинен... Я мушу... Щодня мовою вмивати душу* (Вихованець 2012, с. 13); *Відтоді я почав занотовувати порушення словесного наголосу у виступах на конференціях, зборах, диспутах, у побутових обставинах тощо* (Вихованець 2012, с. 22); *Нещодавно прочитав я в одному науковому журналі, що якийсь лікувальний прилад «може викликати біль в області серця, загострити перебіг багатьох хвороб»* (Вихованець 2012, с. 91). Займенники *ти, ви* зазвичай позначають учасників діалогу. В опрацьованих текстах лексема *ти* засвідчена фрагментарно, що пояснюємо апелюванням до широкого кола читачів, а не до однієї особи. Вона функціює з узагальнено-особовим значенням у контексті: *Опиняєшся в київському метро – і тебе вдаряють, мов обухом по голові: «Прискорюйте висадку і посадку!» І такими мовними покручами годували щодня-щогодини* (Вихованець 2012, с. 36). У корпусі фактичного матеріалу форма *ви* маркує адресата, до якого звертається автор у своїх розповідях, наприклад: *У словниках ви знайдете відповіді на багато питань: що означає відповідне слово, як його використовують у мовленні, наголошують та ін.* (Вихованець 2012, с. 146); *Тут ви знайдете також відомості про наголошування слів, їхній правопис і под.* (Вихованець 2012, с. 147). Як відомо, займенник *ви* може виконувати так звану пошанну функцію, коли маркує не групу осіб, а одного адресата, проте в аналізованій джерельній базі таке

вживання не виявляємо, що можна пояснити адресуванням книги широкому колу читачів.

На відміну від проаналізованих значну частоту вживання виявляють займенники *він, вона, воно, вони* зрідка на позначення осіб і частіше з указівкою на предмети. Ідеться не про ілюстративний матеріал, а суто про авторський текст аналізованого видання, пор.: *Надто рідко на життєвій і творчій дорозі, на дорозі мужності й болю зустрічаємо людей такої цілісності, такої одержимості, такої саможертвовності, як наш незабутній поет-страждалець-бунтар Василь Стус. **Він** будував своє життя за законами краси, органічної нездатності до компромісів зі своїм сумлінням, постійної готовності до самоспалення, невизнання облуди й фальшу* (Вихованець 2012, с. 141); *Зростає юне покоління, народжене в незалежній Україні. **Воно** прагне здобути добру освіту, плекати рідну мову* (Вихованець 2012, с. 31); *Мовці, які дотримуються літературних норм, уникають у мовленнєвій практиці канцеляризмів, діалектизмів, суржику. **Вони** досягають досконалості в усній і писемній формах мовлення, що сприяє найточнішому, найповнішому вияву висловлюваної думки, передає гармонійне поєднання змісту і форми* (Вихованець 2012, с. 16) і *Закінчення родового відмінка -у іменникові буряк не властиве. **Він** уживаний у родовому відмінку однини тільки із закінченням -а й означає один коренеплід цієї городньої рослини* (Вихованець 2012, с. 29); *Прийменник з завжди реагує на сусідні звуки в реченні. Особливо не любить **він** нагромадження приголосних* (Вихованець 2012, с. 57); *Загальнолюдське значення Шевченкової поезії в тому, що **вона** українському народові дала розуміння його долі, його потреб та його завдань у недалекому й далекому прийдешньому, стала прикладом служіння Батьківщині, рідному слову* (Вихованець 2012, с. 144); *У слові об'єднується багато властивостей. **Воно** багатомірне: позначає предмети та явища навколишньої дійсності, має певне емоційне забарвлення, вирізняється неповторністю своєї біографії, спеціалізується у граматичній ролі, оформляється фонетично* (Вихованець 2012, с. 14); *Саме слова значущий і значущість потрібно закріпити в літературному вжитку. За морфолого-*

фонетичними і значеннєвими характеристиками **вони** гармонійно увіходять до лексичної і граматичної системи сучасної української літературної мови (Вихованець 2012, с. 69). Акцентуючи увагу на функційних особливостях займенників третьої особи, вважаємо потрібним наголосити на призначенні цих мовних одиниць виконувати роль засобів уникнення повторів і сприяти мовній економії.

Специфіку авторського тексту увиразнює наявність поряд з особовим займенником оформленого в дужках іменника, іноді ускладненого прикладкою. І. Вихованець послуговується прийомом при займенникового уточнення задля уникнення двозначності й забезпечення правильного сприйняття інформації читачем: *Під впливом російської мови **вони** (мовці) наголошують перший склад іменника не́навість, а в інших словах – третій склад: не́наві́дті, не́наві́сний, не́наві́сно тощо. В українській літературній мові послідовно наголошуємо тільки другий склад цих слів* (Вихованець 2012, с. 83); *Зазначимо, що **вони** (прикметники-синоніми) розрізняються залежними від них відмінковими формами іменників* (Вихованець 2012, с. 106).

Граматичну своєрідність займенників третьої особи віддзеркалює їхнє родове й числове узгодження з іменником, еквівалентом якого вони слугують, пор. рід та число слів *сполуку* і *вона* в реченні: *Сполуку ж у якості витворено під впливом російського в качестве. **Вона** перебуває поза літературними нормами нашої мови* (Вихованець 2012, с. 135); *слова і вони: Коли ж пильніше придивимося, то помічаємо, що чужомовні слова переважно побудовано на іншому внутрішньому значеннєвому ґрунті і **вони** руйнують звичні асоціації і сприйняття докілья* (Вихованець 2012, с. 33).

Зіставляючи субстантиви та їхні займенникові еквіваленти у формі третьої особи, зазначимо, що від перших можуть залежати атрибутивні синтаксичні одиниці, натомість другі позбавлені означальних поширювачів, пор.: *І хоча його кожне слово глибоко національне, всеукраїнське, але водночас **воно** набуває загальнолюдського значення, сягає світових вимірів* (Вихованець 2012, с. 144);

Адже коли взяти до уваги зовнішнє оформлення іменників, то **воно** збігається з формами родового відмінка (Вихованець 2012, с. 66).

У корпусі фактичного матеріалу обмежено представлений зворотний займенник *себе*, який вказує, за спостереженнями В. Горпинича, «на суб'єкт, який одночасно є об'єктом, тобто на одну й ту ж особу» [Горпинич 2004, с. 143], а на переконання М. Плющ, «на відношення виконавця (суб'єкта) дії до самого себе» [Плющ 2010, с. 223], згідно з концепцією І. Вихованця, «на кого-небудь або що-небудь, що є об'єктом, адресатом власної дії, процесу або стану суб'єкта» [Граматики 2017, с. 236]. Він позбавлений родових ознак, хоч може стосуватися іменників різних родів, наприклад: *Рідна мова – найбільша духовна коштовність, у якій народ звеличує себе, якою являє світові найцінніші набутки свого серця і мудрості, передає з покоління в покоління досвід, культуру і життєдайні традиції* (Вихованець 2012, с. 148); *Таким надокучливим виявилось це слово, гучить і гучить частенько в радіо- і телепередачах. Воно протиснулось навіть – через недогляд словників або й з інших причин – до деяких словників. Та ще й наплодило навколо себе похідних слів на кшталт поставщик, непотрібних запозичень з російської мови* (Вихованець 2012, с. 109).

Питальні й відносні займенники споріднює їхнє однотипне формальне вираження й співвідношення з іменниками, прикметниками та числівниками, попри це їм притаманне різне функційне призначення. О. Заболотний і В. Заболотний цілком умотивовано зазначають, що «питальні займенники використовуємо для вираження запитань про особу, предмет, ознаку, кількість. ... Відносні займенники – це ті самі займенники, що й питальні, але які вживаємо для поєднань складного речення» [Заболотний, Заболотний 2023, с. 228], пор.: *Заковика в тім, що чинний український правопис пропонує форму кличного відмінка Ігоре, а проект найновішої редакції українського правопису (1999 р.) – форму Ігорю. **Хто** ж має рацію? (Вихованець 2012, с. 73); **Хто** ж, усе-таки, гасить в Україні пожежі? Пожежник? Чи пожежний? У нас пожежник (Вихованець 2012, с. 107); Відразу помічаємо, що прикметник понятійний – похідне слово. **Яка** ж його словотвірна база в нашій мові? (Вихованець 2012,*

с. 108) і *Такими майстрами стають лише закохані в рідне слово, лише ті, хто щоденно шліфує його, досягає гармонії думки і слова* (Вихованець 2012, с. 17); *Тлумачні словники української мови фіксують назви майже всіх предметів, дій, станів, якостей, прогресивні ідеї минулого і сьогодення, а також ту частину слів, яка тепер відійшла до пасивного фонду, але свого часу широко використовувана майстрами художнього слова і в народній творчості* (Вихованець 2012, с. 146–147). В опрацьованому корпусі фактичного матеріалу питальні займенники беруть участь у формулюванні питальних речень, після яких автор дає відповідь. Така модель ознайомлення з матеріалом цілком виправдана, адже вона спонукає читача дізнатися, як правильно вживати те чи слово або вислів.

У контексті питально-відносних займенникових слів і на тлі дериваційних процесів доречно розглянути заперечні та неозначені займенники. Перші «вказують на відсутність предметів, ознак, кількостей» [Плющ 2010, с. 226]: *Не радимо нікому ставити зайву кому* (Вихованець 2012, с. 61). Окреслюючи семантичний потенціал мовних одиниць цієї групи, В. Горпинич додає вказівку на відсутність місяця й часу, що ілюструє словами *ніколи, ніде* [Горпинич 2004, с. 144–145]. Важливо, що, на переконання М. Плющ [Плющ 2010, с. 226] та В. Горпинича [Горпинич 2004, с. 145], розряд заперечних формують займенники *жодний, жоден*. Натомість у низці підручників для шестикласників ці мовні одиниці розглянуто в межах означальних [Заболотний, Заболотний 2023, с. 240; Онатій, Ткачук 2025, с. 232, 249; Семеног, Калинич, Дятленко, Білясник, Волницька 2023, с. 268], що вважаємо більш умотивованим, адже вони не мають притаманного вказаній групі слів префікса *не-*. Н. Голуб та О. Горошкіна не подають слова *жодний (жоден)* у класифікаційній сітці значенневих розрядів займенників [Голуб, Горошкіна 2023, с. 175].

Семантику невизначеності, відсутності чітко окресленої істоти, предмета, ознаки, кількості реалізують неозначені займенники, які подібно до схарактеризованого попереду розряду корелюють з іменниками (*хтось, абихто, що-небудь, будь-що*), прикметниками (*казна-який, будь-чий, котрийсь*) і

числівниками (*скількись, скільки-небудь*), проте утворюються не тільки префіксальним способом, а й суфіксальним: *Духові нашої мови відповідають сполуки з прийменником з-за у просторовому значенні. Здебільшого тут передаємо спрямування руху або дії з протилежного чи зворотного боку, зміну розташування предметів, переміщення кого- і чого-небудь, а також вказівку на місцевість, звідки **хтось** родом* (Вихованець 2012, с. 63); *Українська мова має для вираження перевищення кількості кого-, чого-небудь сполуки з прийменником понад* (Вихованець 2012, с. 26); *Рахуйте, будьте ласкаві, кількість **будь-яких** предметів, суму грошей або кількості інших приємних (та неприємних) вам речей* (Вихованець 2012, с. 32). О. Заболотний і В. Заболотний із цього приводу зазначають: «Неозначені займенники утворюємо від питальних за допомогою часток *аби-, де-, казна-, хтозна-, бозна-, будь-*, які в слові є префіксами, та часток *-сь, -будь, -небудь*, які в слові є суфіксами» [Заболотний, Заболотний 2023, с. 231]. І. Вихованець надає словотвірному форманту *аби-* статусу префікса, препозитивні морфеми на зразок *будь-, казна-, хтозна-* називає префіксоїдами, розміщені в позиції після кореня афікси *-небудь, -будь* та ін. – суфіксоїдами [Граматики 2017, с. 241–242].

Співвідносність із прикметниками й числівниками виявляють вказівні займенники *цей, той, такий, стільки*, які часто слугують значеннєвим еквівалентом не одного слова, а кількох і навіть частини речення: *Відповідно до граматичних норм сучасної української літературної мови числівники два, три, чотири (а також складені числівники, у яких кінцеві елементи – ці ж числівники два, три, чотири) поєднуються з іменниками чоловічого роду у множині. Такі іменники мають форми називного відмінка множини із закінченням -и, -і: два учні, три студенти, чотири столи, два стільці, двадцять три вулики* (Вихованець 2012, с. 20); *У сучасній українській літературній мові дієслово відкривати (одкривати) не перетинається своїми значеннями з дієсловом відчиняти. Через те порушують літературні норми, коли вважають ці слова синонімами* (Вихованець 2012, с. 43).

Кореляцію тільки з прикметниками виявляють два розряди займенників – присвійні (*мій, твій, ваш, наш, свій, їхній, її, його*) й означальні (*сам, самий, увесь, усякий, кожен, кожний, інший, жоден, жодний*). «Присвійні займенники вказують на належність комусь або чомусь» [Онатій, Ткачук 2025, с. 109]. Ці форми певною мірою співвідносні з розрядом особових слів, пор.: *я – мій, ти – твій, ми – наш, ви – ваш, він, воно – його, вона – її, вони – їхній, усі особові – свій: **Наше** телебачення, а почасти й радіомовлення постачає мовні «перли» на кшталт заключати договори. Це вже настільки суржикова продукція, що хоч сядь та й плач. А хіба важко по-людськи висловитися, тобто мовити укладати договори, угоди тощо?! (Вихованець 2012, с. 62); Прилучаймось до Шевченкового слова, навчаймось в **нашого** Пророка любові до України, любові до рідного слова, осмислюймо безсмертну спадщину Тараса Шевченка, зважаймо на **його** пророцтва і перестороги (Вихованець 2012, с. 146); Рідна мова – найбільша духовна коштовність, у якій народ звеличує себе, якою являє світові найцінніші набутки **свого** серця і мудрості, передає з покоління в покоління досвід, культуру і життєдайні традиції (Вихованець 2012, с. 148); Думи і сподівання українського народу, **його** духовний досвід великою мірою передає сьогодні поезія Шевченка, не втрачаючи, а навпаки, посилюючи в наші дні свою актуальність, невмирущість (Вихованець 2012, с. 145).*

Цікаву диференціацію займенникових слів, які традиційно зараховують до розряду означальних, запропонував І. Вихованець. Науковець розмежував означальні (*сам, самий, інший*), стверджувально-узагальнювальні (*весь (ввесь, увесь), всякий (усякий), кожний*), ототожнювальні (*той самий, той же*) займенникові прикметники [Граматики 2017, с. 304–306]. Акцентуючи увагу на значенневих параметрах слів цього різновиду, М. Плющ стверджує, що «займенники *сам, самий* характеризуються низкою значень, пов'язаних із підсилювально-видільною функцією. Поєднуючись з іменниками – назвами істот, займенник *сам* вказує на виконання дії суб'єктом самотійно, без сторонньої допомоги» [Плющ 2010, с. 224], наприклад: *Нерідко читаємо або пишемо вступну статтю до літературного, наукового чи іншого твору. Її пише*

або **сам** автор, або хтось інший (Вихованець 2012, с. 97). «Займенник *весь* (*увесь*) указує на повне охоплення предмета або кількох однотипних предметів дією чи ознакою» [Плющ 2010, с. 225]: *Тепер стоїть найголовніше завдання – відродити село, де натхненно працюватиме славен на **весь** світ український хліборобський рід* (Вихованець 2012, с. 149–150). «Займенники *кожний* (*кожен*), *всякий* (*всяк*) дуже близькі за значенням: вони вказують на те, що виділюваний з певної сукупності предмет має яку-небудь ознаку, спільну з іншими предметами сукупності» [Плющ 2010, с. 225], наприклад: *Адже **кожна** доба потребує нового прочитання нашої найпершої національної книги – «Кобзаря»* (Вихованець 2012, с. 144). У досліджуваних текстах натрапляємо на варіант *усілякий*, що також належить до вказаного розряду: *З Шевченковим словом ми духовно міцніємо, очищуємося від **усілякої** скверни* (Вихованець 2012, с. 146).

Отже, в українській мові займенникові слова спеціалізовані на реалізації узагальнено-вказівного значення предметності, ознаки чи кількості. З огляду на це вказані мовні одиниці слугують вторинними засобами маркування тільки істот чи предметів (особові й зворотний займенники), істот, предметів, ознак і кількості (питально-відносні, заперечні та неозначені займенники), ознак і кількості (вказівні займенники), тільки ознак (присвійні й означальні займенники). Кожен із розрядів виявляє вужчі значеннєві відтінки.

1.4. Морфологічна своєрідність та синтаксичні ознаки спеціалізованих і транспонованих займенникових форм

Морфологічні ознаки займенникових слів традиційно розглядають у проєкції категорій відмінка, числа й роду. Найпослідовніше ці ознаки представлені в групі мовних одиниць, співвідносних із прикметниками, де вони виявляють суто словозмінний і залежний від опорного слова характер, пор.: *У сучасній українській літературній мові **цей** іменник чоловічого роду* (Вихованець 2012, с. 26); *Як тепер мовлять, **ця** трійка відмінків поділила сфери впливу* (Вихованець 2012, с. 39); *І раптом **ці** граматичні гаразди руйнує та сама сполюка з прийменником з-за, але у причиновому значенні* (Вихованець 2012, с. 64);

*І майже зовсім забуто **сполуку** мати змогу, **таку** доладну, притаманну духові **нашої мови** (Вихованець 2012, с. 76); **Отож** шануймо і використовуймо **наше слово** складник (Вихованець 2012, с. 124); *Шевченко – особлива, надпотужна постать в українській культурі, в українській долі. **Наш геній** належить не лише Україні, а **всьому світові, усьому людству** (Вихованець 2012, с. 144).**

Самостійністю позначені категорії роду, числа й відмінка в займенниках третьої особи однини *він, вона, воно*. Крім того, за спостереженнями В. Горпинича, тільки чоловічий рід характерний для неозначених і заперечних займенникових слів, утворених від питально-відносного займенника *хто* (*будь-хто, хто-небудь, хтось, дехто, ніхто*), а середній – для групи слів *що, щось, що-небудь, будь-що, дещо, ніщо* [Горпинич 2004, с. 138]. Така родова кваліфікація вказаних мовних одиниць побудована на аналізі родових ознак ужитих поряд слів, пор.: *Адже **ніхто** не сягнув Шевченкової любові до України і болю за неї, **ніхто** до Шевченка не висловлював такої високої, всеосяжної, болючої правди* (Вихованець 2012, с. 145) і *Слово змістовий означає «пов'язаний зі змістом, тобто з тим, про що йдеться, описано, зображено у книзі, статті та ін., а також із сутністю чого-небудь», а прикметник змістовний вказує на те, **що багате** змістом* (Вихованець 2012, с. 65). Нагадаємо, що в підручниках з української мови для шостого класу такі слова не розглядають у стосунку до категорії роду. Поза родовими характеристиками перебувають особові займенники першої та другої особи однини й множини та третьої множини, а також співвідносні з числівниками займенникові слова. Роду не визначають в ужитих у множині займенниках прикметникового різновиду.

Непоследовний вияв притаманний і морфологічній категорії числа. Кореляцію форм однини та множини, зреалізовану закінченнями, простежуємо в особових займенниках та всіх співвідносних із прикметниками, пор.: *А в українській мові наявне чудове слово складник. **Воно** ліпше відповідає тональності української мови і має вищий порівняно зі словом складова ступінь іменникового граматичного оформлення* (Вихованець 2012, с. 123); *Отож уживаймо слова ревний і ревний відповідно до **їхньої** значеннєвої*

спеціалізації – передавання позитивних якостей людини (прикметник ревний) і негативних її характеристик (прикметник ревливий) (Вихованець 2012, с. 117) і *Ідеться про дієслова* приводити, привести і призводити, призвести. *Лише одним звуком, однією літерою вони розрізняються* (Вихованець 2012, с. 111); *В українській мові наголошення слів і форм слів відіграє велику роль у розрізненні їхніх лексичних і граматичних значень* (Вихованець 2012, с. 119). На відміну від поданого в підручниках для здобувачів загальної середньої освіти теоретичного матеріалу про те, що «особові займенники змінюються за особами, числами й відмінками, а він, вона, воно – за родами» [Онатій, Ткачук 2025, с. 233], М. Плющ дотримується іншої думки: «Особові займенники *я – ми, ти – ви* протиставляються як суплетивні форми однини і множини, але категорія числа в них не має словозмінного статусу подібно до іменників. У числовій парадигмі поєднуються два ряди різних слів з властивою їм специфічною семантикою, а саме: 1) форма 1-ї особи множини *ми* не позначає звичайної сукупності мовців (*я* → *ми*, як, наприклад, *стіл* → *столи*), а вказує на множину різних осіб, до складу якої входить і мовець (*я*): **Я** і ще одна особа; **ми** вдвох; **я** і ще кілька осіб; **ми** всі разом; 2) форма 2-ї особи множини *ви* вказує на певну множину осіб, до яких звертається мовець: **ти** і ще одна особа; **ви** удвох; **ти** і ще кілька осіб» [Плющ 2010, с. 231–232].

Статус послідовно виявлених категорійних ознак займенників притаманний відмінкові. Відмінкова парадигма займенникових слів неоднорідна, розгалужена й пов'язана з їхніми розрядами за значенням та співвідношенням з іменниками, прикметниками й числівниками. Найменше різноманіття відмінкових флексій притаманне мовним одиницям прикметникового та числівникового різновиду, натомість складнішою є парадигма займенників, що слугують еквівалентами іменників. Зокрема, група особових займенникових слів вирізняється наявністю суплетивних форм, наприклад: *я – мене, мені; ми – нас, нам; вона – її, їй* та ін. Такі самі ознаки виявляють питально-відносні, заперечні та неозначені займенники, наприклад: *хто – кого, що – чого; ніхто – нікого,*

ніщо – нічого; хтось – когось, щось – чогось. Зворотний займенник *себе* не має називного відмінка.

Зорієнтованість на синтаксичні ознаки займенникових слів передбачає їхню диференціацію на члени речення, що перебувають у предикативному та підрядному зв'язках. Предикативний зв'язок реалізують насамперед співвідносні з іменниками мовні одиниці, а також субстантивовані займенники прикметникового різновиду в називному відмінку, що перебувають у позиції підмета: *Гортаючи сторінки тлумачного словника, **ми** вчитуємося в історію народу, яку відбито в словах давніх і тих, що засвідчують реалії наших днів* (Вихованець 2012, с. 147); ***Він** (Т. Шевченко. – Авт.), у своїй поезії органічно поєднавши минуле, сучасне і майбутнє, указував українському народові шляхи до майбуття* (Вихованець 2012, с. 145); ***Усі** захоплюються працею майстра – людини, **яка** віртуозно володіє відповідним знаряддям* (Вихованець 2012, с. 16). Зв'язком керування поєднані мовні одиниці цього ж різновиду, проте в непрямих відмінках, наприклад: *Хочеться майже на закінчення нашої розмови висловити **вам**, шановні читачі, одну корисну пораду* (Вихованець 2012, с. 146); *Якщо **вас** зацікавить, що означає відповідне слово і коли його вживати, звертайтеся до тлумачного словника* (Вихованець 2012, с. 147).

Зв'язок узгодження характерний для аналізованого класу слів, побудованого за прикметниковою моделлю. Вони виконують синтаксичну роль означення: *Тарас Шевченко – це **наш** порятунок від грізних асиміляційних процесів у глобалізованому світі, це **наш** український світогляд* (Вихованець 2012, с. 144–145); *Скільки ж треба докласти зусиль і натхненної праці, аби пристрасне Шевченкове слово увійшло до **кожної** української оселі!* (Вихованець 2012, с. 145); *Найважливіші з-поміж словників словники тлумачні – зібрання слів із поясненнями, тлумаченнями **їхніх** значень* (Вихованець 2012, с. 146).

Іноді займенникові слова беруть участь у транспозиційних синтаксичних процесах, тобто реалізації закріпленої за іншими частинами функції. До таких явищ належить субстантивація, що передбачає використання займенників

прикметникового різновиду в позиції підмета чи додатка: *Одне слово* адже *вживають у ролі сполучника, який поєднує підрядну причинову частину з головною частиною в складнопідрядному реченні* (Вихованець 2012, с. 23). Іноді одне із субстантивованих слів може структурувати складений підмет: *Нехай кожен з нас, українців, мовить віддано, щиро: Я маю... Я повинен... Я мушу... Щодня вмивати словом рідним душу* (Вихованець 2012, с. 19).

Складні міжчастиномовні переміщення синтаксичного різновиду простежуємо в реченні *Допоки буде жага творчості – і в ній щоденна причетність кожного з нас до життя слова рідного* (Вихованець 2012, с. 148). На першому етапі займенник *кожен* зазнав субстантивації, а потім сполука *кожного з нас*, перебуваючи в атрибутивних відношеннях й реалізуючи семантику присвійності, зазнає ад'єктивації й виконує роль неузгодженого означення.

Іноді аналізовані мовні одиниці засвідчені в ролі обставини: *Через те вкрай необхідно вивчати «Кобзар», проникнутися ідеями нашого геніального поета* (Вихованець 2012, с. 145) – обставина причини. В обставинну сферу спрямовані займенники, якщо вони входять до складу дієприслівникового звороту: *Благословенна земля і блакить неба, ніжна і героїчна душа народу, його творча наснага міцнили українське слово, поставивши його в лави наймелодійніших у світі* (Вихованець 2012, с. 147).

Отже, морфологічна спеціалізація займенників значною мірою відповідає категорійним ознакам співвідносних частин мови, хоч і виявляє певні особливості. Зокрема, родова та числова диференціація в повному обсязі притаманна займенниковим словам прикметникового різновиду й обмежено групі особових займенників. За невеликим винятком послідовно виявлена відмінкова парадигма. У структурі речення займенники, що слугують еквівалентами іменників, закріплені за позицією підмета чи додатка. Іноді в підметовій сфері перебувають субстантивовані займенникові форми. Займенники, побудовані за моделлю прикметника, зазвичай виконують роль означення. У вторинному вияві аналізовані мовні одиниці здатні заповнювати позицію обставини.

Висновки до розділу 1

Інтерпретацію угруповань слів, об'єднаних сукупністю семантичних, морфологічних, синтаксичних і дериваційних ознак, віддзеркалює наявність різнотлумачень, що впливає на визначення статусу займенників, які традиційно вважають окремою частиною мови. Вони слугують значеннєвими еквівалентами іменників, прикметників та числівників, про що йдеться в значній частині наукової літератури та в адресованих учням підручниках.

Зорієнтованість на змістові характеристики займенників дає змогу виділити особові займенники з узагальненою вказівкою на особу, іншу істоту або предмети. Зокрема, займенникове слово *я* позначає мовця, який бере участь у комунікації. У досліджуваних етюдах І. Вихованця воно засвідчене в контекстах про дії чи процеси, які реалізує сам автор. Займенники *ти*, *ви* зазвичай позначають учасників діалогу. В опрацьованих текстах *ти* переважно функціонує з узагальнено-особовим значенням, а *ви* маркує адресатів, до яких звертається автор у своїх розповідях. Натомість займенники *він*, *вона*, *воно* зрідка на позначення істот, частіше з указівкою на предмети виявляють більшу частоту вживання порівняно з формами першої й другої особи. Граматичну своєрідність займенників третьої особи віддзеркалює їхнє родове й числове узгодження з іменником, еквівалентом якого вони слугують. У корпусі фактичного матеріалу обмежено представлений зворотний займенник *себе*, що поєднує ознаки суб'єкта й об'єкта. Попри формальну однотипність відносних і питальних займенників, їм притаманна різна роль. Відносні спеціалізовані на приєднанні підрядної частини до головної, а питальні відповідно формують запитання про істот, предмети, ознаки, кількість, після якого автор дає відповідь. Така модель ознайомлення з теоретичним матеріалом цілком виправдана, адже вона спонукає читача дізнатися, як правильно вживати те чи слово або вислів.

На відсутність предметів, ознак, кількостей указують заперечні займенники, а семантику невизначеності, чіткої неокресленості істоти, предмета, ознаки, кількості реалізують неозначені займенники. Указівку на якусь ознаку чи кількість виражають вказівні займенники. Співвідносність з особовими

займенниками виявляють присвійні зі значенням належності чогось істоті, групі осіб та ін. За граматичними параметрами до цієї групи тяжіють означальні мовні одиниці, серед яких у досліджуваних текстах натрапляємо на варіант *усілякий*.

Займенник виявляє майже всі такі самі морфологічні й синтаксичні ознаки, як і частини мови, із якими він корелює. Спорідненість займенників з іменниками увиразнює здатність змінюватися за відмінками, обмежено мати число й рід, виконувати синтаксичну роль підмета чи додатка. Граматичну своєрідність займенників, що корелюють із прикметниками, окреслює змінюваність за родами, числами й відмінками та синтаксична роль узгодженого означення. Займенникові слова з узагальнено-кількісним значенням мають морфологічні та синтаксичні ознаки, характерні для групи кількісних числівників.

РОЗДІЛ 2

ЗАЙМЕННИКОВІ СЛОВА В УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ: ЛІНГВОДИДАКТИЧНИЙ АСПЕКТ

2.1. Займенник у шкільному курсі української мови: аналіз підручників

Акцентуючи на визначенні статусу займенникових слів, нагадаємо, що в сучасній науковій парадигмі й традиції середньої освіти дотримано полярної позиції в розв'язанні цього питання. У найновішому академічному виданні «Граматика сучасної української літературної мови. Морфологія» зазначені мовні одиниці не виділено в окремий клас слів, а розподілено між іменниками [Граматика 2017, с. 36, 225–251], прикметниками [Граматика 2017, с. 36, 297–317], числівниками [Граматика 2017, с. 36, 361–363] і прислівниками [Граматика 2017, с. 36], натомість у ЗЗСО учні шостого класу вивчають їх як окрему частину мови [Голуб, Горошкіна 2023, с. 172–184; Заболотний, Заболотний 2023, с. 220–244; Семеног, Калинич, Дятленко, Білясник, Волницька 2023, с. 260–302].

Відомо, що початок навчального року пов'язаний із вибором підручника, який зацікавить здобувачів освіти та спонукатиме їх до навчання рідної мови. Ми намагатимемося проаналізувати три адресовані шестикласникам найвідоміші навчальні видання [Голуб, Горошкіна 2023; Заболотний, Заболотний 2023; Семеног, Калинич, Дятленко, Білясник, Волницька 2023], залучивши до опису матеріал, присвячений займенниковим словам. Спільність зазначених підручників полягає в тому, що в них зазвичай автори апелюють до матеріалу, вивченого в попередніх класах, виділяючи для цього окремий параграф [Голуб, Горошкіна 2023, с. 172–174; Семеног, Калинич, Дятленко, Білясник, Волницька 2023, с. 260–262] або ставлячи запитання на початку присвяченого вказаній частині мови першого параграфа [Заболотний, Заболотний 2023, с. 220]. Зокрема, Н. Голуб та О. Горошкіна спонукають школярів поновити в пам'яті інформацію про займенник, пропонуючи рубрики «Пригадуємо» і «Шукаємо відповіді на запитання». Далі подають визначення цієї частини мови та

оформлені за допомогою схеми головні характеристики (лексичне значення, морфологічні ознаки та синтаксична роль) аналізованого класу слів [Голуб, Горошкіна 2023, с. 173]. Така форма репрезентації теоретичного матеріалу сприятиме кращому його запам'ятовуванню. Серед переліку наступних параграфів – «§ 65. Розряди займенників за значенням» [Голуб, Горошкіна 2023, с. 175–176], «Етикетні функції займенників *ти, ви*» [Голуб, Горошкіна 2023, с. 176–178] (у підручнику О. Семеног, О. Калинич, Т. Дятленко, М. Білясника, В. Волницької цей матеріал запропоновано разом із відмінюванням особових займенникових слів [Семеног, Калинич, Дятленко, Білясник, Волницька 2023, с. 271–275]), а також інші, про які йтиметься далі.

Значно відрізняється вступний параграф про займенник у виданні О. Семеног, О. Калинич, Т. Дятленко, М. Білясника, В. Волницької. У ньому немає теоретичного матеріалу, натомість подано багато практичних завдань. Серед них лінгвістична казка «Хто став царем?», у якій виділено займенникові слова. Після тексту запропоновано запитання, оформлені в рубриках «Обговорюймо», «Виконуймо завдання» [Семеног, Калинич, Дятленко, Білясник, Волницька 2023, с. 260–261]. На нашу думку, викличе зацікавлення гра «Лінгвістичне лото». Для того, аби виконати завдання, учневі треба перейти за покликанням або QR-кодом [Семеног, Калинич, Дятленко, Білясник, Волницька 2023, с. 261]. Принагідно здобувачі середньої освіти мають змогу пригадати прислів'я, з'ясувати особливості наукового тексту, дізнатися про академічну доброчесність, виконати вправу, яка сприятиме дотриманню норм культури мовлення [Семеног, Калинич, Дятленко, Білясник, Волницька 2023, с. 261–262]. Визначення займенника й перелік його розрядів разом із прикладами запропоновано в наступних частинах підручника: «§ 110. Займенник: загальне значення, морфологічні ознаки, синтаксична роль» [Семеног, Калинич, Дятленко, Білясник, Волницька 2023, с. 263–267], «§ 111. Розряди займенників за значенням» [Семеног, Калинич, Дятленко, Білясник, Волницька 2023, с. 263–270], супроводжуваних інтерактивними, тестовими, творчими завданнями. Позитивно, що значну частину уваги автори

акцентують на формуванні в учнів культури спілкування, правильному вживанню тих чи тих слів.

Порівняно з проаналізованими навчальними виданнями присвячений займенникові перший параграф підручника О. Заболотного та В. Заболотного розпочато двома короткими текстами, один із них містить однакові іменники, а в іншому задля уникнення повторів деякі із субстантивів замінені займенниками. На основі аналізу цих невеликих висловлень здобувачі середньої освіти мають зробити висновок, «чому займенник отримав таку назву та яка його роль у мовленні» [Заболотний, Заболотний 2023, с. 220]. Далі автори подають досить ємний теоретичний матеріал: окрім визначення, морфологічних і синтаксичних ознак та ролі вказаних слів у мовленні, пропонують оформлені в таблиці розряди займенників за значенням [Заболотний, Заболотний 2023, с. 220–221]. На нашу думку, шестикласникам буде важко опанувати такий обсяг теорії в межах одного уроку, тому припускаємо, що матеріал доведеться розподілити щонайменше на два заняття. До позитивних рис аналізованої праці належать цікаві й пізнавальні завдання, зокрема побудовані на основі тексту про потребу допомагати батькам [Заболотний, Заболотний 2023, с. 221]. На розвиток творчих здібностей учнів скерована гра «Я – літературний редактор» [Заболотний, Заболотний 2023, с. 222]. Набуттю практичних навичок визначати синтаксичну роль та розряд займенника за значенням сприятиме вправа 592 [Заболотний, Заболотний 2023, с. 223].

Після ознайомлення із загальними граматичними ознаками займенників автори трьох аналізованих підручників подають матеріал, пов'язаний із відмінюванням цих слів. Кардинальна відмінність полягає в тому, що Н. Голуб та О. Горошкіна присвятили вказаному питанню один параграф, розмістивши зразки відмінювання різних груп займенникових слів у таблиці [Голуб, Горошкіна 2023, с. 178–181], натомість в інших двох виданнях об'єднано матеріал у кілька параграфів, зокрема окремо схарактеризовано парадигматичні ознаки особових і зворотного [Заболотний, Заболотний 2023, с. 223–227; Семеног, Калинич, Дятленко, Білясник, Волницька 2023, с. 271–275], питальних

і відносних [Заболотний, Заболотний 2023, с. 228–230; Семеног, Калинич, Дятленко, Білясник, Волницька 2023, с. 275–278], заперечних і неозначених [Заболотний, Заболотний 2023, с. 230–234] (у підручнику О. Семеног, О. Калинич, Т. Дятленко, М. Білясника, В. Волницької розряди заперечних і неозначених розглянуто окремо [Семеног, Калинич, Дятленко, Білясник, Волницька 2023, с. 279–286]), присвійних, означальних, заперечних [Семеног, Калинич, Дятленко, Білясник, Волницька 2023, с. 290–298] займенників (О. Заболотний та В. Заболотний пропонують відмінювання присвійних займенникових слів у § 72 [Заболотний, Заболотний 2023, с. 235–238], розглядаючи разом групи вказівних та означальних мовних одиниць [Заболотний, Заболотний 2023, с. 238–242]). Перевагою видання О. Семеног, О. Калинич, Т. Дятленко, М. Білясника, В. Волницької вважаємо наявність «§ 117. Написання займенників із прийменниками» [Семеног, Калинич, Дятленко, Білясник, Волницька 2023, с. 287–290], адже це питання належить до важливих й актуальних під час опанування інших тем.

Спільність трьох аналізованих підручників полягає в тому, що вони містять цікавий практичний матеріал, тексти повчального змісту, творчі завдання та ін., що сприятимуть не тільки формуванню необхідних умінь і навичок, а й розвиватимуть почуття прекрасного, забезпечуватимуть естетизацію навчального процесу.

Отже, в аналізованих підручниках з української мови практичні завдання й теоретичний матеріал побудовані так, щоб шестикласники, вивчаючи займенник, спочатку актуалізували свої знання, а потім опанували розряди слів з узагальненим значенням та з'ясували особливості їхнього відмінювання. Значний обсяг теорії, пов'язаної з парадигмою вказаних мовних одиниць, Н. Голуб та О. Горошкіна об'єднали в один параграф. У навчальних виданнях О. Заболотного та В. Заболотного, а також О. Семеног, О. Калинич, Т. Дятленко, М. Білясника, В. Волницької відмінюванню займенників присвячено значно більше параграфів, що спростить процес оволодіння теорією. Спільним

для трьох підручників є наявність цікавих і різних за тематикою вправ, серед яких чільне місце посідають інтерактивні та творчі завдання.

2.2. Роль традиційних та інноваційних методів в опануванні значеннєвих розрядів займенників

Значеннєві розряди займенників досить повно представлені в навчальній літературі [Голуб, Горошкіна 2023, с. 175; Заболотний, Заболотний 2023, с. 221; Семенов, Калинич, Дятленко, Білясник, Волницька 2023, с. 268; Онатій, Ткачук 2024, с. 232], відповідно до цього на уроці можна скористатися традиційним методом роботи з підручником. Крім того, один із варіантів ознайомлення з теоретичним матеріалом – розповідь, зокрема й з елементами проблемного викладу, супроводжувана ілюстративним матеріалом. Як слушно наголошує Н. Бондаренко, «традиційний метод розповідь учителя набуває перспектив осучаснення і творчого, продуктивного застосування. З огляду на компетентнізацію освіти виникає життєва необхідність залучати учнів до ролі інформаційних співпартнерів і співнаставників, готових і спроможних розповісти, пояснити якісь факти, явища, закономірності, передати свої знання» [Бондаренко 2021, с. 10]. Відповідно до цього вважаємо доречним використання елементів діалогу, адже загальні знання про займенник здобувачі освіти вже мають. Наприклад, педагог може запропонувати учням низку запитань, відповіді на які розширять уявлення про цей клас слів, або спонукати шестикласників зробити висновки. У такий спосіб учні вдосконалюватимуть уміння виокремити головне, а також указана форма роботи мотивуватиме їх запам'ятати найголовніше.

Не викликає сумніву важливість утримання на занятті уваги здобувачів освіти. На нашу думку, цьому сприятимуть цікаві й пізнавальні тексти, яких немає в підручнику. Наприклад, опановуючи відносні займенники та особливості їхнього вживання, учитель може подати уривок одного з мовознавчих етюдів, тематично близького до порушеної теми. Здобувачам освіти буде цікаво дізнатися, що частина цих слів – синоніми й можуть легко замінювати одне одного: «У мовців нерідко виникає питання: коли ж уживати сполучних слів *який*,

що, котрий і чий? Адже одні мовці висувають різні обмеження щодо використання цих граматичних засобів. Інші на власний смак рекомендують до вжитку або забороняють якість зі сполучних слів. А насправді ж *який, що, котрий* цілком літературні слова і виконують тотожну значеннєву функцію, щоправда, розрізняючись своєю вживаністю. Сполучне ж слово *чий* відрізняється від трьох попередніх своєрідністю сполучуваності і значенням присвійності. Найуживаніше сполучне слово **який**. Воно стосується як істот, так і неістот. ... Займенник **що** в означальній функції дещо поступається сполучному слову *який*. Він також може залежати від іменників на позначення істот і неістот. ... У складнопідрядних реченнях менш поширений такий засіб вираження означальної функції, як займенник **котрий**. Проте останнім часом використання його помітно зросло. Сполучне слово *котрий* не має обмежень стосовно поєднання з іменниками-назвами істот і неістот. ... У складнопідрядному реченні від усіх попередніх засобів з означальною функцією відрізняється займенник **чий**. Це сполучне слово підрядної означальної частини виявляє обмеження щодо сполучуваності з іменником у головній частині. Виражаючи ознаку за присвійністю, належністю, воно поєднується тільки з іменниками-назвами осіб» (Вихованець 2012, с. 127–129).

Задля того, аби учні розуміли відмінність між питальними й відносними займенниками, а також уміли розрізняти займенник *що* та однозвучний із ним сполучник, можна запропонувати тестові завдання поданого далі зразка.

У відповідність частини мови належність виділеного слова, принагідно звернувши увагу на розряд займенника за значенням, і речення.

Частина мови виділеного слова та розряд за значенням займенника	Речення
1. Формально співвідносний із прикметником відносний займенник.	А. Який відмінок у словосполучках <i>на кшталт</i> посадити ясеня, зрубати дуба, писати листа? (Вихованець 2012, с. 66).

2. Формально співвідносний з іменником питальний займенник.	Б. <i>Потрібно розрізняти дієприслівник дивлячись із заперечною часткою не і віддієприслівниковий прийменник незважаючи на, який вказує на події, явища, обставини, усупереч яким відбувається дія, процес тощо (Вихованець 2012, с. 88).</i>
3. Формально співвідносний із прикметником питальний займенник.	В. <i>Кілька разів довелося натрапити на такий суржиковий витвір, як оточуючий світ... Нарешті, думаю, дібралися й до світу, «оточили» його, бідненького та рідненького... Що ж чинити? (Вихованець 2012, с. 94).</i>
4. Сполучник.	Г. <i>Українською мовою називатимемо й далі працівників, що гасять пожежу, пожежниками, а не пожежними, як забাগлося комусь... (Вихованець 2012, с. 107).</i>
5. Формально співвідносний з іменником відносний займенник.	Г. <i>Український народ щасливий, що має великого Поета, полум'яного Патріота, національного Пророка (Вихованець 2012, с. 143).</i>
	Д. <i>Рідна мова, як і все дорогоцінне у світі, потребує дбайливого догляду і вірної любові (Вихованець 2012, с. 148).</i>
	Е. <i>То як правильно мовити: іти по воду чи іти за водою? (Вихованець 2012, с. 103).</i>

Відповідь: 1Б, 2В, 3А, 4Г, 5Г

Інші типи тестових завдань див. у Додатку 1.

На нашу думку, продуктивним для визначення особливостей уживання означального займенника *жоден (жодний)* і заперечного *ніякий* буде самостійне ознайомлення здобувачів освіти з фрагментами етюду І. Вихованця «У плетиві заперечних слів»: «Слова *жоден (жодний)* і *ніякий* – синоніми. Проте вони

розрізняються відтінками значення або й наявністю чи відсутністю якогось значення. Слово **жоден** (**жодний**) уживаємо в заперечних реченнях для підкреслення повного, категоричного заперечення. Воно передає значення “ні один”. ... У значенні повного, але менш категоричного заперечення використовуємо заперечне займенникове слово **ніякий**. Воно функціонує, як і слово **жоден** (**жодний**), у заперечних реченнях» (Вихованець 2012, с. 62–63). Для закріплення цього теоретичного матеріалу можна подати приклади речень зі словом **жоден** (**жодний**). Учням потрібно з’ясувати, чи можна його замінити на займенник **ніякий** чи сполуку **ні один** і чи зміниться ступінь категоричності висловлення.

1. *Свою, виплекану серцем упродовж сторіч, мову має і український народ. Тож нема **жодної** потреби втрачати цей наш найдорожчий скарб і переходити на мову чужу* (Вихованець 2012, с. 18).

2. *Можна все на світі вибирати, сину, Вибрати не можна тільки Батьківщину, – сказав мудро Василь Симоненко, і настільки проникливо, що в цьому вислові (і вже афоризмові) не можна замінити **жодного** слова* (Вихованець 2012, с. 70).

Висловлені здобувачами освіти міркування за потреби вчитель може доповнити або попросити в школярів дещо уточнити. На реалізацію такої форми роботи скерований словесний метод бесіди, аналізуючи який та окреслюючи його переваги, Л. Галаєвська зазначає: «Бесіда має великі можливості для керування пізнавальною діяльністю здобувачів освіти, активною участю кожного в аналізі явищ, фактів, порівнянні й зіставленні їх, у формулюванні висновків, узагальнень» [Галаєвська 2021, с. 14].

До активно використовуваних у навчальному процесі належить метод тестування. Він дає змогу оперативно перевірити рівень опанування теоретичного матеріалу й набутих компетентностей, пов’язаних із його використанням у практичній діяльності. Зокрема, методом тестування можна скористатися під час формування вмінь виділяти заперечний значеннєвий розряд займенників.

У котрих реченнях є заперечні займенники?

1. *Чи нормативні ці вислови? Ні, вони помилкові з погляду синтаксичних норм сучасної української літературної мови* (Вихованець 2012, с. 85).

2. *Отож не поставляймо нічого, а лише постачаймо* (Вихованець 2012, с. 110).

3. *За збігу приголосних з набуває вигляду зі, із, зо. В сукупності своїх варіантів прийменник з ніколи не втрачає головної ролі* (Вихованець 2012, с. 57).

4. *Сполучник що – то нічим не гірший за сполучник чим – тим, а навіть кращий* (Вихованець 2012, с. 140).

5. *Адже ніхто не сягнув Шевченкової любові до України і болю за неї, ніхто до Шевченка не висловлював такої високої, всеосяжної, болючої правди* (Вихованець 2012, с. 145).

Відповідь: 2 (нічого), 4 (нічим), 5 (ніхто).

До сфери продуктивних часто зараховують метод спостереження над мовою – «один із методів навчання, у якому закладено великі можливості учнів до активної аналітичної роботи на уроці, без якої неможливе ефективне навчання мови. Цінність методу полягає в тому, що школярі пізнають сутність мовних процесів, фактів, осмислюють зв'язок між ними, формують і розвивають самостійні пошукові навички, здатність думати, аналізувати та знаходити відповіді» [Новосьолова 2021, с. 52]. Зазначеним алгоритмом можна скористатися під час опанування неозначених займенників. Аналізуючи речення, дібрані з книги І. Вихованця «Розмовляймо українською», учні повинні виписати неозначені займенники й визначити, із якою частиною мови ті формально співвідносні.

1. *Українське зустрічатися (зустрітися, зустрінутися) стосується випадків, коли люди (рідше інші істоти) зіходяться, бачаться, бувають де-небудь разом або рухаються навпроти когось* (Вихованець 2012, с. 71) – співвідносний з іменником займенник *когось*; важливо, аби здобувачі освіти помилково не обрали слова *де-небудь*, адже воно хоч і містить неозначений маркер *-небудь*, але є прислівником. Спостерігаючи за морфологічною та синтаксичною

своєрідністю цієї мовної одиниці, шестикласники повинні прийти до висновку, що *де-небудь* – незмінне слово й виконує не притаманну займенникам функцію обставини.

2. *Іменник* протяг *стосується також значення простору, на якому що-небудь розташовується, міститься* (Вихованець 2012, с. 80) – співвідносний з іменником займенник *що-небудь*.

3. *В українському усному й писемному мовленні іноді перетинаються значення слів* *настоювати* і *наполягати*. Проте у своїх основних значеннях вони чітко розрізнені. Дієслово *настоювати* (настояти) виражає основне значення «*залити що-небудь якоюсь рідиною або помістивши його в рідину, через деякий час отримувати настій*». ... Дієслово ж *наполягати* (наполягти) передає основне значення «*наполегливо вимагати виконання чогось*» і вимагає тільки однієї відмінкової форми – місцевого відмінка з прийменником *на* (Вихованець 2012, с. 86–87) – співвідносні з іменниками займенники *що-небудь, чогось* і співвідносні з прикметниками займенники *якоюсь, деякий*.

В. Новосьолова стверджує, що «спостереження над мовою може вестися й після вивчення теоретичного матеріалу. У цьому разі метою спостереження є розширення кола фактів, що ілюструють і підтверджують вивчене мовне явище чи факт» [Новосьолова 2021, с. 52]. Соділаризуючи з міркуваннями дослідниці, зазначимо, що сформульована теза може слугувати орієнтиром під час вивчення займенникових слів, зокрема їхніх значеннєвих розрядів. Розширенню знань про вказані мовні одиниці сприятиме ознайомлення з певними закономірностями їхнього правильного вживання в комунікативному процесі. Із цією метою можна скористатися поданими в книзі І. Вихованця «Розмовляймо українською» уривками про деякі сполуки займенникових слів: «Українській мові не притаманні важкі для передавання змісту сполуки, у яких нагромаджено багато елементів і які спотворюють образ нашої мови. До таких сполук належать *один і той же, один і той самий*, що вказують на ототожнювання предметів і явищ. Їх використовують у висловах на зразок *Одну й ту ж думку висловило кілька осіб; Ми знову побачили одного й того самого хлопчика*. Натомість потрібно

вживати лаконічніших і виразніших сполук *той самий, той же*» (Вихованець 2012, с. 93). І далі: «З основними сполуками *той самий, той же* з ототожнювальною функцією зближається сполука *цей (оцей) самий*» (Вихованець 2012, с. 94). На нашу думку, важливо наголосити на тому, що займенник *той*, структуруючи усталений вислів *той самий*, втрачає ознаки вказівки й набуває рис означальних займенників. На продовження можна запропонувати здобувачам освіти знайти в засобах масової комунікації приклади речень зі сполуками *один і той же, один і той самий* і замінити їх правильними варіантами. Завдання такого зразка сприятимуть зростанню мотивації вивчити матеріал, спонукатимуть шукати помилки в чужому мовленні й уникати їх у власній комунікації.

Отже, усеохопності опанування значеннєвих розрядів займенників сприятиме використання традиційних та інноваційних методів, серед яких робота з підручником, самостійне ознайомлення із запропонованим додатковим матеріалом, розповідь з елементами проблемного викладу, бесіда, спостереження над мовними фактами, тестування, якими необхідно послуговуватися на різних етапах уроків. Їхнє поєднання сприятиме вдосконаленню мовних умінь і формуванню мовних навичок.

2.3. Формування граматичних і правописних компетентностей учнів під час вивчення займенників

У закладах загальної середньої освіти опанування граматичних ознак займенників відбувається з проєкцією на орфографічні норми. З огляду на це вчитель повинен обирати систему тих методів, які сприятимуть формуванню граматичних і водночас правописних компетентностей. Серед низки продуктивних й активно використовуваних у навчальному процесі методів чільне місце посідають вправи, якими доречно послуговуватися під час опанування парадигматичних ознак особових і зворотного займенників. Автори підручника «Методика навчання української мови в середніх освітніх закладах» зазначають: «Цінність мовних вправ полягає в тому, що вони наближають навчання до потреб

життя, дозволяють учителеві активізувати навчальний процес, а учням допомагають набути потрібних знань і навичок шляхом практичної діяльності» [Методика 2004, с. 118]. Аби уникнути суто репродуктивної діяльності й виконання завдань за укладеною схемою та спонукати здобувачів освіти до активної розумової діяльності, доцільно запропонувати вправи, що поєднують кілька важливих аспектів. Далі подаємо зразок вправи.

Визначте відмінок і з'ясуйте синтаксичну роль ужитих у поданих реченнях особових займенників, запишіть їх у родовому, знахідному й орудному відмінках із прийменниками та без них.

1. *На жаль, нерідко використовують у передсвятковий час неукраїнський вислів з наступаючим святом. Замість нього варто вживати напередодні свят таких привітань, як Вітаю з передсвятком або Вітаю зі святом, Вітаю з Новим роком, Вітаю з Різдвом Христовим, Вітаю з Великоднем – без позначення часової наступності* (Вихованець 2012, с. 88).

Замість нього – родовий відмінок, додаток; Р. в.: його, до нього. Зн. в.: його, про нього. Ор. в.: ним, із ним.

2. *Якщо вас зацікавить, що означає відповідне слово і коли його вживати, звертайтеся до тлумачного словника. Тут ви знайдете також відомості про наголошування слів, їхній правопис і под.* (Вихованець 2012, с. 88).

Вас – знахідний відмінок, додаток; Р. в.: вас, від вас. Зн. в.: вас, про вас. Ор. в.: вами, поряд із вами.

Його – знахідний відмінок, додаток; Р. в.: воно, без нього. Зн. в.: його, про нього. Ор. в.: ним, із ним.

Ви – називний відмінок, підмет; відмінкові форми такі самі, як за аналізу займенника *вас*.

3. *Ніхто не заперечуватиме, що літера а першою стоїть у нашій абетці і позначуваний нею звук надто поширений у мовленні* (Вихованець 2012, с. 20).

Нею – орудний відмінок, означення (учителеві потрібно зацентувати увагу здобувачів освіти на тому, що займенник *нею* входить до складу дієприкметникового звороту *позначуваний нею*, який стоїть у позиції

перед опорним словом, тому комою його не відокремлюємо); Р. в.: її, без неї. Зн. в.: її, про неї. Ор. в.: нею, із нею.

Із метою формування вмінь вибудовувати ланцюг доказів учитель може послуговуватися частково-пошуковим методом, який «наближає учнів до самостійного розв’язання проблеми. Він привчає їх бачити проблему, ставити питання, висловлювати припущення, будувати докази, робити висновки» [Методика 2004, с. 110]. Наприклад, доречно запропонувати здобувачам освіти речення й поставити запитання: чому в одному випадку за наявності прийменника в займеннику є приставний *н-*, а в іншому нема?

1. Деякі мовці вдаються до висловлень на зразок «Отож витікає висновок про сутність цього явища»; «Звідси витікає висновок...» У цих висловленнях використання слова витікає суперечить літературній нормі української мови. **Замість нього** треба вжити слово впливає: Отож впливає висновок про сутність цього явища (Вихованець 2012, с. 34–35).

2. Натомість у нас функціонує іменник поняття. **Від нього** закономірно утворено прикметник поняттєвий (Вихованець 2012, с. 108).

3. Василь Стус – поет високої інтелектуальної наповненості, вибухового самовияву, оригінальної образної культури. Це спостерігаємо **в його** емоційному слові, у своєрідній рафінованості словника (Вихованець 2012, с. 142).

4. Прилучаймось до Шевченкового слова, навчаймось в нашого Пророка любові до України, любові до рідного слова, осмислюймо безсмертну спадщину Тараса Шевченка, зважаймо **на його** пророцтва і перестороги (Вихованець 2012, с. 146).

Здобувачі освіти повинні вмотивувати наявність приставного *н-* тим, що він притаманний тільки особовим займенникам в родовому й знахідному відмінках за наявності прийменника (*замість нього, від нього*), а форми *в його, на його* є присвійними.

Окрім парадигматичних ознак зворотного займенника, потрібно звернути увагу шестикласників на розмежування слів цього частиномовного класу слів та

часток. Закріпленню навичок відмінювання й упізнавання займенників сприятимуть завдання тестового зразка.

У відповідність речення й характеристику підкреслених у них слів

Речення	Частиномовна належність і морфологічні ознаки підкреслених слів
А. Буває така <u>собі</u> дивина-недивина, коли замість прислівника правильно вживають вірно (Вихованець 2012, с. 110).	1. Займенник у знахідному відмінку.
Б. Найчастіше воно (дієслово носити. – Авт.) вказує на переміщення, рух людини з кимсь або чимсь у руках чи на <u>собі</u> (Вихованець 2012, с. 90).	2. Займенник у давальному відмінку.
В. Рідна мова – найбільша духовна коштовність, у якій народ звеличує <u>себе</u> , якою являє світові найцінніші набутки свого серця і мудрості, передає з покоління в покоління досвід, культуру і життєдайні традиції (Вихованець 2012, с. 148).	3. Займенник у місцевому відмінку.
	4. Частка.
	5. Займенник у родовому відмінку.

Відповідь: А4, Б3, В1

Опановуючи написання заперечних і неозначених займенників, шестикласники можуть виконати низку вправ із підручника. Не менш продуктивним, на нашу думку, буде проведення словникового диктанту. Із метою підвищення зацікавленості учнів, активізації їхньої уваги й урізноманітнення навчального процесу педагог може запропонувати гру «Знайди помилку в однокласника». Задля цього здобувачі освіти обмінюються зошитами й перевіряють правильність написання займенників один в одного. Учень, який

допустив помилку, повинен знайти в підручнику правило й відповідно до нього правильно записати займенник. Подаємо приклад словникового диктанту.

Аби/хто, будь/який, чий/сь, який/небудь, ні/скільки, ні/до/кого, будь/чий, будь/із/ким, аби/з/ким, аби/котрим, де/чий, що/небудь, ні/до/чого, де/чого, котрий/небудь.

Замість словникового диктанту можна запропонувати приклади речень пізнавального змісту, які сприятимуть не тільки формуванню правописних компетентностей, а й удосконаленню культури мовлення здобувачів освіти.

1. *Останнім часом мовна практика закріпила дієслово наполягати (наполягти) зі значенням «наполегливо вимагати виконання чого/сь», а дієслово настоювати (настояти) – зі значенням «залити що/небудь якою/сь рідиною або помістивши його в рідину, через де/який час отримувати настій» (Вихованець 2012, с. 87).*

2. *Замість дієприкметників пануючий і домінуючий потрібно вживати прикметника панівний — природного і милозвучного українського слова. Цей прикметник виражає значення «найпоширеніший; який підноситься, домінує над чим/небудь» (Вихованець 2012, с. 96–97).*

3. *А в українській мові наявні дієслова-синоніми поєднувати, сполучати, що набагато природніше з фонетичного боку звучать у реченнях. Ці слова передають значення «пов'язувати що/сь у взаємній відповідності; виконувати що/небудь одночасно з чим/сь іншим; містити в собі водночас які/небудь риси, якості, властивості» (Вихованець 2012, с. 130).*

Важливо, аби здобувачі освіти усвідомили, що побудовані за моделлю прикметника займенники не завжди виконують спеціалізовану синтаксичну роль означення. Якщо ж займенникові слова такої будови належать до групи відносних і приєднують підрядну частину до головної, то частіше вони перебувають у позиції підмета чи додатка. Для формування вмінь правильно визначати синтаксичну своєрідність слів цієї групи доречно запропонувати вправу, у якій аналізовані мовні одиниці перебувають в різних синтаксичних сферах.

У поданих реченнях знайдіть займенники, співвідносні з прикметниками, визначте їхні морфологічні ознаки (рід, число, відмінок) і синтаксичну роль.

1. *Кожне слово немовби оживає в реченнях-зразках і передає велику кількість інформації* (с. 147); *кожне* – середній рід, однина, називний відмінок, означення.

2. *Мовці, які дотримуються літературних норм, уникають у мовленнєвій практиці канцеляризмів, діалектизмів, суржику* (с. 16); *які* – множина, називний відмінок, підмет.

Потребує ретельної уваги положення про те, що за функцією означення закріплені не тільки слова, побудовані за моделлю прикметника. З огляду на це потрібно запропонувати учням речення такого зразка: *У гомоні століть, у високості народної пісні, у злетах думки, у праці й борні зростало і розпросторювалося у світ найкоштовніше творіння українського народу, основа його духовності – рідна мова* (с. 147). Ужитий займенник *його* має значення присвійності й виконує роль означення.

Тестові завдання продуктивно використати як підсумковий вид контролю (див. Додаток 2).

Отже, формуванню граматичних і правописних компетентностей здобувачів освіти сприятимуть різні форми роботи, серед яких чільне місце посідають вправи, зокрема й побудовані за моделлю тестів. Крім того, продуктивність виявляє використання елементів частково-пошукового методу, скерованого на розвиток логічного мислення, удосконалення вмінь робити висновки.

Висновки до розділу 2

Своєрідність навчальних видань, у яких запропоновано присвячену займенникам інформацію, увиразнює наявність питань, що спонукають учнів активізувати отримані в попередніх класах знання, а також визначення цієї частини мови, зазвичай оформлених у таблиці значеннєвих розрядів займенникових слів, зразків їхнього відмінювання і великого переліку вправ,

зокрема й ігрового зразка. Укладачі підручників акцентують значну увагу на формуванні в здобувачів освіти культури спілкування, правильного вживанні тих чи тих мовних одиниць.

Усеохопності опанування значеннєвих розрядів займенників сприятиме використання традиційних та інноваційних методів (робота з підручником, самостійне ознайомлення із запропонованим додатковим матеріалом, розповідь з елементами проблемного викладу, бесіда, спостереження над мовними фактами, тестування), якими необхідно послуговуватися на різних етапах уроків. Їхнє поєднання сприятиме вдосконаленню мовних умінь і формуванню мовних навичок.

Вивчення значеннєвих розрядів займенників на уроці можна реалізувати за допомогою традиційного методу розповіді із використанням елементів діалогу. У такому разі вчитель ставить учням низку запитань, відповідаючи на які здобувачі освіти зроблять самостійні висновки. У такий спосіб учні вдосконалюватимуть вміння виокремити головне, а також указана форма роботи мотивуватиме їх запам'ятати найважливіше.

До активно використовуваних у навчальному процесі належить метод тестування. Він дає змогу оперативно перевірити рівень опанування теоретичного матеріалу й набутих компетентностей, пов'язаних із його використанням у практичній діяльності.

Із проєкцією на орфографічні норми має відбуватися опанування граматичних ознак займенників, з огляду на це важливим є метод вправ. Аби уникнути виконання завдань за укладеною схемою та спонукати здобувачів освіти до активної розумової діяльності, доцільно запропонувати вправи, що поєднують кілька важливих аспектів, як-от: визначити синтаксичну роль і відмінок ужитого в реченні займенника, записати його інші відмінкові форми та ін.

ВИСНОВКИ

До низки проблемних питань сучасної лінгвоукраїністики належить визначення сукупності критеріїв, що лежать в основі виділення частин мови. Найбільш релевантними ознаками прийнято вважати узагальнене категорійне значення, морфологічні особливості, що охоплюють наявність чи відсутність системи словозміни, і синтаксичну роль. Іноді до цих параметрів додають дериваційні характеристики слів. Зорієнтованість на вказані ознаки не передбачає однотайності у витлумаченні займенників. З одного боку, їх виділяють в окрему частину мови, а з іншого – кваліфікують як такі, що належать до іменників, прикметників, числівників, а іноді навіть прислівників, хоч і вирізняються певною специфічністю. Своєрідність аналізованих мовних одиниць як окремої частини мови окреслює їхнє значення, зокрема узагальнена вказівка на предмети, ознаки та кількість, які набувають конкретизації в контексті, і співвідносність з іменниками, прикметниками та числівниками. Категорійна спільність трьох груп займенників полягає в наявності категорії відмінка, відмінність становить синтаксична спеціалізація аналізованих мовних одиниць.

Значеннєва параметризація займенників пов'язана з їхнім поділом на такі розряди: особові, зворотний, присвійні, вказівні, питальні, відносні (почасти питальні й відносні об'єднують у розряд питально-відносних), заперечні, неозначені, означальні. Вторинними засобами маркування тільки істот чи предметів слугують особові й зворотний займенники; істот, предметів, ознак і кількості – питально-відносні, заперечні та неозначені займенники; ознак і кількості – вказівні займенники; тільки ознак – присвійні й означальні займенники. Кожен із розрядів виявляє вузчі значеннєві відтінки. Функційні особливості займенникових слів увиразнює їхнє призначення виконувати роль засобів уникнення повторів і сприяти мовній економії.

Морфологічну своєрідність займенникових форм випрозорює їхній аналіз у проєкції категорій відмінка, числа й роду. Найпослідовніше ці ознаки

представлені в групі мовних одиниць, співвідносних із прикметниками, де вони виявляють суто словозмінний і залежний від опорного слова характер. Перелік зазначених категорійних ознак, яким притаманна самостійність, засвідчений у займенниках третьої особи однини. Співвідносні з іменниками неозначені, заперечні й питально-відносні слова, особові займенники першої та другої особи однини й множини та третьої множини, а також співвідносні з числівниками займенникові слова перебувають поза родовими характеристиками. Роду не мають ужиті в множині займенники прикметникового різновиду.

Непослідовність вияву притаманна морфологічній категорії числа. Зреалізовані закінченнями пари однини та множини характерні для особових займенників та всіх, співвідносних із прикметниками.

Статус послідовно виявлених граматичних ознак займенників притаманний категорії відмінка. Відмінкова парадигма займенникових слів неоднорідна, розгалужена й пов'язана з їхніми розрядами за значенням та співвідношенням з іменниками, прикметниками й числівниками. Найменше різноманіття відмінкових флексій притаманне мовним одиницям прикметникового та числівникового різновиду, натомість складнішою є парадигма займенників, що слугують еквівалентами іменників.

Синтаксичні ознаки займенникових слів корелюють із синтаксичною роллю іменників, прикметників і числівників. Співвідносні з іменниками займенники переважно перебувають у предикативному та підрядному зв'язках і виконують роль відповідно підмета або додатка. Зв'язок узгодження характерний для аналізованих мовних одиниць, побудованих за прикметниковою моделлю. Іноді займенникові слова виконують не закріплену за ними синтаксичну функцію, зазнаючи субстантивації чи адвербіалізації.

Здобувачі загальної середньої освіти системно опановують займенники в шостому класі. У підручниках з української мови практичні завдання й теоретичний матеріал побудовані так, щоб учні спочатку актуалізували свої знання про цю частину мови, а потім ознайомилися з розрядами займенників за значенням, з'ясували особливості їхнього відмінювання й виконали низку

різних за тематикою вправ. Навчальні видання містять цікавий практичний матеріал, тексти повчального змісту, творчі завдання та ін., що сприятимуть не тільки формуванню необхідних умінь і навичок, а й розвиватимуть почуття прекрасного, забезпечуватимуть естетизацію навчального процесу.

З огляду на те, що значеннєві розряди займенників досить повно представлені в навчальній літературі, на уроці вчитель може скористатися традиційним методом роботи з підручником. Варіантами ознайомлення з теоретичним матеріалом є розповідь, зокрема й з елементами проблемного викладу, та бесіда, супроводжувані ілюстративним матеріалом. Не викликає сумніву важливість утримання на занятті уваги здобувачів освіти. Цьому сприятимуть цікаві й пізнавальні тексти, яких немає в підручнику. Наприклад, вивчаючи відносні займенники та особливості їхнього вживання, учитель може подати уривок одного з мовознавчих етюдів, тематично близького до порушеної теми, на основі якого потрібно виконати певні завдання.

До сфери продуктивних належить метод спостереження над мовою: аналізуючи речення, дібрані з книги І. Вихованця «Розмовляймо українською», учні повинні виписати займенники певного розряду, визначити, із якою частиною мови співвідносні ці слова, і пояснити, чим керувалися. Не менш важливим є завдання, спрямовані на вдосконалення культури мовлення, які сприятимуть зростанню мотивації вивчити матеріал, спонукатимуть шукати помилки в чужому мовленні й уникати їх у власній комунікації. Із метою формування вмінь вибудовувати ланцюг доказів доречно використати частково-пошуковий метод, скерований на розвиток логічного мислення, удосконалення вмінь робити висновки.

Рівень опанування теоретичним матеріалом продуктивно перевірити за допомогою тестових завдань на увідповіднення, вправ, у яких потрібно замінити займенник одного розряду на інший та прокоментувати зміни, що відбулися в змісті висловлення, а також словникового диктанту. Крім того, можна запропонувати приклади речень пізнавального змісту, які сприятимуть не тільки

формуванню правописних компетентностей, а й удосконаленню культури мовлення здобувачів освіти.

Отже, займенник – самостійна змінна частина мови, яка має узагальнене категорійне значення та значну частину морфологічних і синтаксичних ознак, притаманних іменникам, прикметник та числівник. Опанування займенників у закладах загальної середньої освіти має бути скероване на пріоритети компетентнісного навчання, що забезпечить поєднання традиційних та інноваційних методів.

Перспективу дослідження ставить опис інших частин мови в площині граматики та лінгводидактики.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Безпояско, Городенська, Русанівський 1993: Безпояско О. К., Городенська К. Г., Русанівський В. М. Граматика української мови. Морфологія : підручник. Київ : Либідь, 1993. 336 с.
2. Бондаренко 2004: Бондаренко Л. В. Ступені партикуляції займенників іменникового типу. *Наукові записки. Серія : Філологічні науки (мовознавство)*. 2004. Вип. 53. С. 210–216.
3. Бондаренко 2021: Бондаренко Н. Традиційний метод розповіді у сучасному навчанні мови. *Методи навчання української мови: сучасний контекст* : збірник матеріалів круглого столу, присвяченого пам'яті члена-кореспондента НАПН України, доктора педагогічних наук, професора Біляєва Олександра Михайловича (25 березня 2021 р., м. Київ). Київ : Педагогічна думка, 2021. С. 8–13.
4. Висоцька 2012: Висоцька Г. В. Займенник як засіб експлікації авторської індивідуальності (на матеріалі економічних праць Івана Франка). *Лінгвістичні дослідження*. 2012. Вип. 34. С. 43–47.
5. Волчанська 2000: Волчанська Г. В. Функції займенникових слів у структурі тексту прози Володимира Винниченка. *Наукові записки. Серія : Філологічні науки (українське літературознавство)*. 2000. Вип. 27. С. 85–96.
6. Волчанська 2001: Волчанська Г. В. До проблеми функціонування займенникових слів у структурі тексту. *Наукові записки. Серія : Філологічні науки (мовознавство)*. 2001. Вип. 31. С. 206–210.
7. Волчанська 2001а: Волчанська Г. В. Функціонування займенникових прислівників **там, тут, тоді, так** у структурі тексту. *Південний архів. Філологічні науки*. 2001. Вип. IX. С. 12–16.
8. Волчанська 2002: Волчанська Г. В. Особливості функціонування прономінативного ад'єктива **такий** у структурі тексту. *Наукові записки. Серія : Філологічні науки (мовознавство)*. 2002. Вип. 44. С. 114–117.

9. Волчанська 2003: Волчанська Г. В. Займенникові слова в структурі текстів різних типів мовлення. *Лінгвістичні студії*. 2003. Вип. 11 : у 2 ч. Ч. I. С. 21–27.

10. Волчанська 2003а: Волчанська Г. В. Займенникові слова в структурі теми й реми. *Наукові записки. Серія : Філологічні науки (мовознавство)*. 2003. Вип. 53. С. 216–225.

11. Волчанська 2003б: Волчанська Г. В. Пронімінативний ад'єктив **цей** як анафоричний компонент у структурі тексту. *Наукові записки. Серія : Філологічні науки (мовознавство)*. 2003. Вип. 48. С. 207–213.

12. Волчанська 2003в: Волчанська Г. В. Функції займенникових слів у структурі тексту (на матеріалі займенникових іменників). *Південний архів. Філологічні науки*. 2003. Вип. XXI. С. 78–81.

13. Галаєвська 2021: Галаєвська Л. Метод бесіди у традиційному навчанні мови. *Методи навчання української мови: сучасний контекст* : збірник матеріалів круглого столу, присвяченого пам'яті члена-кореспондента НАПН України, доктора педагогічних наук, професора Біляєва Олександра Михайловича (25 березня 2021 р., м. Київ). Київ : Педагогічна думка, 2021. С. 13–17.

14. Голуб 2013: Голуб Н. Ситуаційний метод на уроках української мови в школі. *Українська мова і література в школі*. 2013. № 7. С. 18–24.

15. Голуб 2015: Голуб Н. Навчання української мови в сучасній загальноосвітній школі: функційний аспект. *Український педагогічний журнал*. 2015. № 3. С. 88–100.

16. Голуб 2015а: Голуб Н. Підходи до навчання української мови в основній школі. *Українська мова і література в школі*. 2015. № 3(155). С. 2–10.

17. Голуб, Горошкіна 2022: Голуб Н., Горошкіна О. Методи дистанційного навчання української мови. *Український педагогічний журнал*. 2022. № 4. С. 148–158.

18. Голуб, Горошкіна 2023: Голуб Н., Горошкіна О. Українська мова : підруч. для 6 кл. закл. заг. серед. освіти. Київ : Видавничий дім «Освіта», 2023. 258 с.
19. Голуб, Горошкіна 2024: Голуб Н., Горошкіна О. Українська мова : підруч. для 7 кл. закл. загальн. середн. освіти. Київ : Грамота, 2024. 272 с.
20. Голуб, Дяченко, Остапенко, Шляхова 2011: Голуб Н. Б., Дяченко Л. М., Остапенко Н. М., Шляхова В. В. Технологія сучасного уроку рідної мови. Черкаси : Відлуння, 2011. 248 с.
21. Гопштер 2008: Гопштер Є. Функційно-стилістичний підхід до вивчення займенника. *Дивослово*. 2008. № 4. С. 2–5.
22. Горпинич 2004: Морфологія української мови : підручник. Київ : Вид. центр «Академія», 2004. 336 с.
23. Граматика 2017: Граматика сучасної української літературної мови. Морфологія / І. Р. Вихованець, К. Г. Городенська, А. П. Загнітко, С. О. Соколова ; за ред. К. Г. Городенської. Київ : Видавничий дім митра Бураго, 2017. 752 с.
24. Дзеблюк 2025: Дзеблюк С. Опанування функційно-категорійних ознак займенникових слів у ЗЗСО. *Scripta manent: молодіжний науковий вісник факультету філології та журналістики* : зб. наук. пр. ; Вип. 12 / уклад. Л. Б. Лавринович. Луцьк : ВНУ імені Лесі Українки, 2025. С. 99–100.
25. Дзюман 2011: Дзюман Н. П. Займенникове вираження адресатних синтаксем в українській мові. *Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова* : Серія 10 : Проблеми граматики і лексикології української мови. 2011. Вип. 7. С. 160–164.
26. Дзюман 2011а: Дзюман Н. П. Займенникове вираження предикатних синтаксем у семантико-синтаксичній структурі речення. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені М. Коцюбинського. Серія : Філологія*. 2011. Вип. 13. С. 27–31.
27. Дзюман 2012: Дзюман Н. П. Займенникове вираження локативних синтаксем в українській мові. *Гуманітарна освіта в технічних вищих навчальних закладах*. 2012. Вип. 24. С. 177–197.

28. Дзюман 2012а: Дзюман Н. П. Займенникове вираження суб'єктних синтаксем у семантико-синтаксичній структурі речення. *Вісник Львівського університету. Серія : Філологія*. 2012. Вип. 52. С. 30–37.

29. Дзюман 2013: Дзюман Н. П. Займенникове вираження інструментальних синтаксем в сучасній українській мові. *Illuminazioni : Rivista di Lingua, Letteratura e Comunicazione*. 2013. N. 24. P. 41–56. URL : https://www.rivistailluminazioni.it/wp-content/uploads/2020/06/Dziuman_PRONOUN-EXPRESSION-OF-INSTRUMENTAL-SYNTAXEMES-IN-MODERN-UKRAINIAN.pdf (дата звернення: 12.01.2025).

30. Дзюман 2014: Дзюман Н. П. Партикуляція займенників в сучасній українській мові. *Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова : Серія 10 : Проблеми граматики і лексикології української мови*. 2014. Вип.11. С. 92–94.

31. Дмитренко 2000: Дмитренко Г. Займенник (6 клас). *Урок української*. 2000. № 10. С. 30–35.

32. Дудко 2011: Дудко І. В. Займенникове вираження категорії означеності/неозначеності в українській мові : монографія. Київ : Довіра, 2011. 232 с.

33. Заболотний, Заболотний 2023: Заболотний О., Заболотний В. Українська мова : підруч. для 6-го кл. закл. заг. серед. освіти. Київ : Генеза, 2023. 272 с.

34. Заболотний, Заболотний 2024: Заболотний О., Заболотний В. Українська мова : підруч. для 7-го кл. закл. заг. серед. освіти. Київ : Генеза, 2024. 272 с.

35. Загнітко 2018: Загнітко А. Мовний простір граматики : монографія. Вінниця : Нілан-Лтд, 2018. 448 с.

36. Калашник 2018: Калашник О. В. Редукція семантико-граматичних ознак займенника в поетичному мовленні. *Мова і культура*. 2018. Вип. 21. Т. IV (193). С. 127–131.

37. Калашник, Олексенко, Халіман 2022: Калашник О. В., Олексенко О. А., Халіман О. В. Художня семантика й стилістика займенника

в українській інтимній поезії II пол. XX – поч. XXI ст. : монографія. Харків : Харківське історико-філологічне товариство, 2022. 160 с.

38. Коваль, Маслюк 2016: Коваль В. О., Маслюк К. А. Методика навчання української мови у загальноосвітніх навчальних закладах : навч.-метод. посіб. для студ. філологічних ф-тів. Умань : ПП Жовтий О. О., 2016. 315 с.

39. Ковтун 2024: Ковтун О. В. Дослідження займенника в сучасному мовознавстві: проєкція на українську й англійську мови (аспектуальний огляд). *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія : Філологія*. 2024. № 70. С. 27–32. URL : <http://vestnik-philology.mgu.od.ua/archive/v70/8.pdf> (дата звернення: 14.03.2025).

40. Ковтун, Бойван 2020: Ковтун О. В., Бойван О. С. Займенники в англійській та українській мовах: порівняльний аспект. *Актуальні питання гуманітарних наук*. 2020. Вип. 32. Том 1. С. 141–147.

41. Космеда, Халіман 2010: Космеда Т. А., Халіман О. В. Прагматика займенника: традиція і сучасний дискурс українців. *Наукові записки Луганського національного університету. Серія «Філологічні науки»*. 2010. Вип. IX. С. 40–55.

42. Костусяк 2012: Костусяк Н. М. Структура міжрівневих категорій сучасної української мови : монографія. Луцьк : Волин. нац. ун-т ім. Лесі Українки, 2012. 452 с.

43. Кучеренко 2003: Кучеренко І. К. Теоретичні питання граматики української мови : морфологія. Вінниця : Поділля–2000, 2003. 464 с.

44. Кучеренко, Пентиліук 2022: Кучеренко І. А., Пентиліук М. І. Теорія і технологія сучасного уроку української мови: навч.-метод. посіб. Херсон : Айлант, 2022, 352 с.

45. Мартиняк 2014: Мартиняк О. А. Займенникові засоби виразності в романі Ірини Вільде «Сестри Річинські». *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Філологічна»*. 2014. Вип. 49. С. 208–211.

46. Матвійчук, Житар 2019: Матвійчук Т. П., Житар І. В. Вказівні займенники у функції корелятив анафоричних конструкцій. *Науковий часопис*

Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. Серія 10: «Проблеми граматики і лексикології української мови. 2019. Вип. 14. С. 75–79.

47. Матвійчук, Момот 2012: Матвійчук Т., Момот В. Лексико-граматична природа прономінативів. *Гуманітарна освіта у технічних вищих навчальних закладах. 2012. Вип. 25. С. 99–107.*

48. Методика 2004: Методика навчання української мови в середніх освітніх закладах / за ред. М. І. Пентиліук, С. О. Карамана, О. В. Карамана та ін. Київ : Ленвіт, 2004. 400 с.

49. Набок-Бабенко 2021: Набок-Бабенко Ю. Тестове оцінювання компетентності з української мови: підходи до розроблення завдань. *Методи навчання української мови: сучасний контекст* : збірник матеріалів круглого столу, присвяченого пам'яті члена-кореспондента НАПН України, доктора педагогічних наук, професора Біляєва Олександра Михайловича (25 березня 2021 р., м. Київ). Київ : Педагогічна думка, 2021. С. 40–45.

50. Новосьолова 2021: Новосьолова В. Спостереження як метод навчання української мови: сучасний контекст. *Методи навчання української мови: сучасний контекст* : збірник матеріалів круглого столу, присвяченого пам'яті члена-кореспондента НАПН України, доктора педагогічних наук, професора Біляєва Олександра Михайловича (25 березня 2021 р., м. Київ). Київ : Педагогічна думка, 2021. С. 51–54.

51. Огаренко 2004: Огаренко Т. А. Позиційна структура речень із займенниковими компонентами : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.01 «Українська мова». Кіровоград, 2004. 20 с.

52. Ожоган 1997: Ожоган В. М. Займенникові слова у граматичній структурі сучасної української мови : монографія. Київ : НАН України Інститут української мови, 1997. 231 с.

53. Ожоган 2000: Ожоган В. Контамінація в системі займенникових слів. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету ім. Михайла Коцюбинського. Серія : Філологія. 2000. Вип. 2. С. 27–29.*

54. Ожоган 2000а: Ожоган В. М. Партикуляція прономінативних слів. *Наукові записки. Серія : Філологічні науки (мовознавство)*. 2000. Вип. 23. С. 81–88.

55. Ожоган 2004: Ожоган В.М. Модифікаційні процеси у структурі прономінативних слів. *Наукові записки. Серія : Філологічні науки (мовознавство)*. 2004. Вип. 53. С. 9–19.

56. Олійник 2021: Олійник А. Застосування ігрових методів у процесі навчання морфології української мови (профільний рівень). *Методи навчання української мови: сучасний контекст* : збірник матеріалів круглого столу, присвяченого пам'яті члена-кореспондента НАПН України, доктора педагогічних наук, професора Біляєва Олександра Михайловича (25 березня 2021 р., м. Київ). Київ : Педагогічна думка, 2021. С. 54–57.

57. Онатій, Ткачук 2024: Онатій А. В., Ткачук Т. П. Українська мова : підручник для 7 класу закладів загальної середньої освіти. Київ : Літера ЛТД, 2024. 256 с.

58. Онатій, Ткачук 2025: Онатій А. В., Ткачук Т. П. Українська мова : підручник для 6 класу закладів загальної середньої освіти. Тернопіль : Навчальна книга – Богдан, 2023. 288 с.

59. Плющ 2010: Плющ М. Я. Граматика української мови. Морфеміка. Словотвір. Морфологія. Підручник. 2-е вид., доп. Київ : Видавничий дім «Слово», 2010. 328 с.

60. Попова 2021: Попова Л. Метод вправ у контексті компетентнісного навчання української мови в 5–9 класах. *Методи навчання української мови: сучасний контекст*: збірник матеріалів круглого столу, присвяченого пам'яті члена-кореспондента НАПН України, доктора педагогічних наук, професора Біляєва Олександра Михайловича (25 березня 2021 р., м. Київ). Київ : Педагогічна думка, 2021. С. 58–60.

61. Практикум 2011: Практикум з методики навчання української мови в загальноосвітніх закладах: модульний курс. Посібник для студентів пед. університетів та інститутів / кол. авторів за ред. М. І. Пентилюк. Київ : Ленвіт, 2011. 366 с.

62. Семеног, Калинич, Дятленко, Білясник, Волницька 2023: Семеног О., Калинич О., Дятленко Т., Білясник М., Волницька В. Українська мова : підруч. для 6-го кл. закл. заг. серед. освіти. Тернопіль : Астон, 2023. 304 с.

63. Семеног, Калинич, Дятленко, Білясник, Гапон 2024: Семеног О., Калинич О., Дятленко Т., Білясник М., Гапон Л. Українська мова : підруч. для 7-го кл. закл. заг. серед. освіти. Тернопіль : Астон, 2024. 360 с.

64. Українська мова: Енциклопедія 2004: Українська мова: Енциклопедія: [1935 статей] / редкол.: В. М. Русанівський, О. О. Тараненко (співголови), М. П. Зяблюк та ін. 2-е вид., випр. і доп. Київ : «Укр. енцикл.», 2004. 824 с.

65. Шульжук 2004: Шульжук К. Ф. Синтаксис української мови: підручник. Київ : Видавничий центр «Академія», 2004. 408 с.

66. Ясакова 2009: Ясакова Н. Семантична категорія персональності у світлі філософського осмислення опозиції Я – ТИ – ВІН. *Лінгвістичні студії*. 2009. Вип. 18. С. 22–26.

67. Helmbrecht J. Personal Pronouns – Form, Function, and Grammaticalization: Habilitationsschrift. Regensburg: University of Regensburg, 2004. 497 p. URL : https://www.researchgate.net/publication/378174735_Personal_Pronouns_-_Form_Function_and_Grammaticalization (дата звернення: 15.03.2025).

68. Kostusiak, Navalna, Mezhov, Levchenko, Adamchuk, Lokaichuk, Druz, Buhaiova, Mougel, Kushch 2024: Kostusiak N., Navalna M., Mezhov O., Levchenko T., Adamchuk N., Lokaichuk S., Druz Yu., Buhaiova O., Mougel D., Kushch N. Explicit and Implicit Representations of Possessively Marked Language Units in Contemporary Ukrainian Mass Media. *AD ALTA: Journal of Interdisciplinary Research*. 2024. Vol. 14, issue 1, spec. issue XLI. P. 79–86. URL : https://www.magnanimitas.cz/ADALTA/140141/papers/A_13.pdf (дата звернення: 19.05.2025).

69. Okundare 2024: Okundare B. K. Evaluating the Communicative Values of Personal Pronouns. *European Journal of Literature, Language and Linguistics Studies*. 2024. Vol. 1. P. 79–86. URL : <https://oapub.org/lit/index.php/EJLLL/article/view/506> (дата звернення: 13.02.2025).

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Вихованець 2012: Вихованець І. Р. Розмовляймо українською : мовознавчу етюди. Київ : Унів. вид-во «Пульсари», 2012. 160 с.

ДОДАТКИ

Додаток 1. Тестові завдання до п. 2.2

У котрому з поданих речень виділене слово є займенником?

1. У складнопідрядному реченні від усіх попередніх засобів з означальною функцією відрізняється займенник **чий**. **Це** сполучне слово підрядної означальної частини виявляє обмеження щодо сполучуваності з іменником у головній частині (Вихованець 2012, с. 129).

2. Тарас Шевченко – **це** наш порятунок від грізних асиміляційних процесів у глобалізованому світі, **це** наш український світогляд (Вихованець 2012, с. 144–145).

3. Любов до рідного слова – **це** любов до Батьківщини, до всього прекрасного, що створив народ протягом віків, до нашої пісні, у якій слово досягло найвищих вимірів краси і поетичної довершеності (Вихованець 2012, с. 149).

Відповідь: 1.

У всіх реченнях виділені слова є займенниками, ОКРІМ:

1. Від раннього дитинства й упродовж усього життя людина невіддільно пов'язана з мовою. Це єдине знаряддя, **що** вивищує людину над світом, робить (Вихованець 2012, с. 13).

2. Через мову людина пізнає те, **що** недосягне безпосередньому сприйманню (Вихованець 2012, с. 13).

3. Про **що** розповідає ця книжка? (Вихованець 2012, с. 16).

4. Зазначимо, **що** українське наголошення слів допомагають виявити поетичні твори наших найвидатніших майстрів слова (Вихованець 2012, с. 18).

Відповідь: 4.

У котрому реченні є особовий займенник?

1. Кожен день дає нам уроки пізнання (Вихованець 2012, с. 13).

2. *І завжди і скрізь наш найкращий учитель – рідна мова* (Вихованець 2012, с. 13).

3. *Зважаймо на силу мовленого слова, на його виражальні потужності й відмінності та системні зв'язки зі спорідненими і неспорідненими словами* (Вихованець 2012, с. 66).

Відповідь: 1.

У котрому реченні є зворотний займенник?

1. *Рідна мова – найбільша духовна коштовність, у якій народ звеличує себе, якою являє світові найцінніші набутки свого серця і мудрості, передає з покоління в покоління досвід, культуру і життєдайні традиції* (Вихованець 2012, с. 148).

2. *У гомоні століть, у високості народної пісні, у злетах думки, у праці й борні зростало і розпросторювалося у світ найкоштовніше творіння українського народу, основа його духовності – рідна мова* (с. 147). (Вихованець 2012, с. 33).

3. *Іменник протяг уживаємо, коли йдеться про різкий струмінь повітря, що продуває приміщення крізь щілини або відчинені двері, вікна та ін., розташовані одне проти одного* (Вихованець 2012, с. 79–80).

Відповідь: 1.

У котрому реченні є неозначений займенник?

1. *У сучасній українській літературній мові слово вищий виражає більший вияв ознаки предмета порівняно з іншим предметом* (Вихованець 2012, с. 37).

2. *До граматичної структури сучасної української мови української мови не так уже й рідко потрапляють чужомовні елементи, які не збагачують її, а, навпаки, розхитують літературні норми* (Вихованець 2012, с. 63).

3. *Для вказівки на місцеперебування когось і чогось, на стан людини пасують дієслова бути, перебувати, міститися* (Вихованець 2012, с. 33).

Відповідь: 3.

У котрому реченні є питальний займенник?

1. *Про що йдеться?* (Вихованець 2012, с. 51).
2. *Коли ж вживаємо з, зі, із, зо?* (Вихованець 2012, с. 57).
3. *Питаєте ви. Питаю я: «Чи варто носити ім'я?»* (Вихованець 2012, с. 89).

Відповідь: 1.

У котрому реченні є відносний займенник?

1. *Порівняймо слова вираз і вислів. Перше слово акцентує на зовнішньому вияві чогось, друге пов'язане з мовленням, думкою людини* (Вихованець 2012, с. 33).
2. *Дієслово обирати здебільшого вказує на вирізнення голосуванням тієї чи тієї особи для виконання певних обов'язків* (Вихованець 2012, с. 90).
3. *За допомогою мови ми проникаємо в думи і почуття, які хвилювали людей за тисячоліття до нас* (Вихованець 2012, с. 13).

Відповідь: 3.

У котрому реченні є означальний займенник?

1. *Мова – найвірніший посланець з минулого в сьогодення і з сьогодення у майбуття. Завдяки її могутності не замулюється людський досвід* (Вихованець 2012, с. 13).
2. *Варіант зі вживається перед сполукою приголосних на початку наступного слова, здебільшого коли в цих сполуках наявні початкові з, с, ш* (Вихованець 2012, с. 58).
3. *Усі звершення наші, думи і сподівання закріплюються в мові* (Вихованець 2012, с. 13).

Відповідь: 3.

У котрому реченні є присвійний займенник?

1. *Приємно зустрічати гостей. Звичайно, коли йдеться про гостей бажаних. І неприємно, якщо непокоять нас, завдають прикрощів непрохані гості* (Вихованець 2012, с. 13).

2. *В мові постають перед нашим зором сторінки давньої історії й очікувані здобутки прийдешнього* (Вихованець 2012, с. 13).

3. *В усному й писемному мовленні надуживають словосполучкою з точки зору. Її подибуємо в художніх творах, наукових і публіцистичних статтях тощо* (Вихованець 2012, с. 59).

Відповідь: 2.

У котрому реченні є вказівний займенник?

1. *Культура мови – це й точність, виразність, стилістична майстерність висловлювання* (Вихованець 2012, с. 16).

2. *Нерідко мовці невмотивовано переносять до рідної мови явища з інших мов* (Вихованець 2012, с. 33).

3. *Свою, виплекану серцем упродовж сторіч, мову має і український народ. Тож нема жодної потреби втрачати цей наш найдорожчий скарб і переходити на мову чужу* (Вихованець 2012, с. 18).

Відповідь: 3.

Додаток 2. Тестові завдання до п. 2.3

Увідповідніть речення та розряд за значенням і синтаксичну роль виділеного в ньому займенника.

Речення	Розряд за значенням і синтаксична роль виділеного займенника
А. У словниках ми знайдемо достиглий плід українського слова, зрозуміємо, як треба доглядати сад рідної мови (Вихованець 2012, с. 147).	1. Означальний, означення.
Б. Усі прояви життя – від тремтіння травинки на лузі до пророчої Тарасової думи – зберігає народ у рідному слові, передаючи нащадкам естафету гідності, мужності і любові (Вихованець 2012, с. 147–148).	2. Присвійний, означення.
В. Кожна словникова стаття спрямована на стисле і вичерпне пояснення значення слова, його значеннєвих відтінків, граматичних і стилістичних особливостей (Вихованець 2012, с. 147).	3. Особовий, додаток.
Г. Надто часто мовці використовують дієслово зустрічатися (зустрітися, зустрінутися) там, де його має заступати дієслово траплятися (трапитися) (Вихованець 2012, с. 71).	4. Особовий, підмет.
Ґ. Тут натрапляємо на прикметник оціночний, який перебуває поза нормами сучасної української літературної мови (Вихованець 2012, с. 95).	5. Відносний, означення.
	6. Відносний, підмет.

Відповідь: А4, Б1, В2, Г3, Ґ6

У котрому реченні відносний займенник має форму знахідного відмінка?

1. *Тлумачні словники української мови фіксують назви майже всіх предметів, дій, станів, якостей, прогресивні ідеї минулого і сьогодення, а також ту частину слів, яка тепер відійшла до пасивного фонду, але свого часу широко використовувана майстрами художнього слова і в народній творчості* (Вихованець 2012, с. 146–147).

2. *Потрібно розрізняти дієприслівник дивлячись із заперечною часткою не і віддієприслівниковий прийменник незважаючи на, який вказує на події, явища, обставини, усупереч яким відбувається дія, процес тощо* (Вихованець 2012, с. 88).

3. *Українською мовою називатимемо й далі працівників, що гасять пожежу, пожежниками, а не пожежними, як забaglося комусь...* (Вихованець 2012, с. 107).

4. *Іменник протяг стосується також значення простору, на якому що-небудь розташовується, міститься* (Вихованець 2012, с. 80)

5. *Якщо вас зацікавить, що означає відповідне слово і коли його вживати, звертайтеся до тлумачного словника* (Вихованець 2012, с. 88).

Відповідь: 5.

Усі займенники котрого рядка треба писати окремо?

1. *Аби/котрим, будь/який, який/небудь, де/чий, аби/з/чим.*

2. *Ні/скільки, ні/до/кого, що/небудь, із котрим/небудь, будь/чий.*

3. *Будь/із/ким, аби/з/ким, ні/до/кого, де/з/чого, казна/з/чим.*

Відповідь: 3.